

Obnova graditeljskog nasljeđa u svrhu turizma

Kučan, Klara

Master's thesis / Specijalistički diplomski stručni

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Civil Engineering / Sveučilište u Rijeci, Građevinski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:157:370471>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-12**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Civil Engineering - FCERI Repository](#)

image not found or type unknown

**SVEUČILIŠTE U RIJECI
GRAĐEVINSKI FAKULTET U RIJECI**

**Specijalistički diplomski stručni studij
Graditeljstvo u priobalju i komunalni sustavi
Graditeljstvo u turizmu**

**Klara Kučan
JMBAG: 0269055949**

**Obnova graditeljskog naslijeđa u svrhu turizma
Restoration of Architectural Heritage for the Purpose of Tourism**

Diplomski rad

Rijeka, listopad 2021.

ZAVRŠNI/DIPLOMSKI ZADATAK

IZJAVA

Završni rad izradila sam samostalno, u suradnji s mentoricom i uz poštivanje pozitivnih građevinskih propisa i znanstvenih dostignuća iz područja građevinarstva. Građevinski fakultet u Rijeci je nositelj prava intelektualnog vlasništva u odnosu na ovaj rad.

Klara Kučan

U Rijeci, 21. listopada 2021. godine

ZAHVALA

Hvala mentorici izv. prof. dr. sc. Nani Palinić na savjetima, dostupnosti, susretljivosti i strpljenju prilikom izrade ovog rada.

Na svemu veliko hvala obitelji.

SAŽETAK

Turizam je već dugi niz godina gospodarska grana od velikog značaja za gospodarstvo Hrvatske, što potvrđuje i činjenica da se izravni doprinos turizma nacionalnom gospodarstvu Hrvatske kreće oko 11 %, s udjelom od 23 % zaposlenih u turizmu. Što se graditeljskog naslijeđa tiče, Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske broji skoro 5000 upisanih nepokretnih kulturnih dobara. No, prema dostupnim podacima Instituta za turizam, kultura i umjetnost nalaze se tek na šestom mjestu motiva dolaska turista u Hrvatsku. Da bi se to promijenilo, potrebno je revitalizirati kulturnu baštinu, čime ona postaje funkcionalna, i kao takva, dostupna i privlačna turistima, financijski neovisna, a istovremeno, i najvažnije, očuvana.

U okviru ovog diplomskog rada prezentirana je upravo obnova graditeljskog naslijeđa u svrhu turizma. S tim su ciljem pobliže analizirane definicije pojmova graditeljskog naslijeđa te turizma, a predstavljen je i povijesni razvoj kulturnog turizma i obnove graditeljskog naslijeđa u turističke svrhe. Nadalje, kroz analizu odabranih primjera prezentirana je obnova povijesnih cjelina, te povijesne javne, industrijske i stambene arhitekture u turističke svrhe. Na primjeru zaselka Trebišća predstavljeno je njegovo graditeljsko naslijeđe te je prikazana revitalizacija zaselka u turističke svrhe.

Ključne riječi: graditeljsko naslijeđe, turizam, revitalizacija, kultura, obnova

ABSTRACT

Tourism has been an economic sector of great importance for the Croatian economy for many years, which is also confirmed by the fact that the direct contribution of tourism to the Croatian national economy is around 11%, with 23% of the working population employed in tourism. As for architectural heritage, there are nearly 5,000 registered tangible cultural heritages in the National Register of Cultural Property. However, according to the data available from the Institute of Tourism on the motives of tourists visiting Croatia, culture and arts are ranked only sixth. To change this, it is necessary to revitalize the cultural heritage by making it functional, and as such accessible and attractive to tourists, financially independent, and most important, preserved.

The aim of this graduate thesis is to present the restoration of the architectural heritage for the purpose of tourism. To this objective, the definitions of the terms of architectural heritage and tourism were thoroughly analyzed, and historical development of cultural tourism and the restoration of architectural heritage for tourism purposes has been introduced. Furthermore, through the analysis of selected examples, the restoration for tourism purposes of historical units, historical public, industrial and residential architecture was presented. Cultural heritage and revitalization for the purposes of tourism is shown on the example of the village of Trebišća.

Key words: architectural heritage, tourism, revitalization, culture, restoration

SADRŽAJ

1. UVOD	14
1.1. Općenito o graditeljskom naslijeđu	16
1.2. Općenito o turizmu	21
2. OBNOVA GRADITELJSKOG NASLIJEĐA U SVRHU TURIZMA	28
2.1. Povijesni razvoj kulturnog turizma i obnove naslijeđa u turističke svrhe	28
2.2. Obnova povijesnih cjelina u turističke svrhe	40
2.3. Obnova povijesne javne arhitekture u turističke svrhe	45
2.4. Obnova povijesne industrijske arhitekture u turističke svrhe	55
2.5. Obnova povijesne stambene arhitekture u turističke svrhe	63
3. REVITALIZACIJA ZASEOKA TREBIŠĆA	69
3.1. Zaseok Trebišća	69
3.2. Graditeljsko naslijeđe zaselka Trebišća	72
3.3. Revitalizacija zaselka Trebišća	77
3.4. Uređenje interpretacijskog centra Perun – Trebišća	78
3.5. Obnova i uređenje mlina	87
3.6. Petrebišća	98
3.7. Zaključno o revitalizaciji zaselka Trebišća	101
4. ZAKLJUČAK	103
5. LITERATURA	105

POPIS TABLICA

Tablica 1: Vrste turizma prema namjeni putovanja (izradio autor)

Tablica 2: Prijedlog mogućih indikatora i bodovanja prilikom evaluacije potencijalne turističke atraktivnosti i turističke dostupnosti kulturnog naslijeđa (Izvor: Opačić, Modeli turističkog vrednovanja kulturnog naslijeđa)

POPIS SLIKA

Slika 1: Podjela kulturne baštine (Izvor: Provođenje građevinskih radova na objektima kulturne Baštine, <https://www.bib.irb.hr/647272>, pristup 10.04.2021.)

Slika 2: Oglasi za putovanja agencije Thomas Cook, kraj 19.stoljeća (Izvor: BBC, <https://www.bbc.com/news/business-49789073>, pristup 21.10.2021.)

Slika 3: Vila Angiolina u Opatiji 1883. godine (Izvor: Vila Angiolina i vrtlarija s gospodarskim zgradama, [file:///F:/8 Ministarstvo kulture godisnjak 40 2016 Boric Dumbovic Bilus ic.pdf](file:///F:/8%20Ministarstvo%20kulture%20godisnjak%202016%20Boric%20Dumbovic%20Bilus%20ic.pdf), pristup 22.10.2021.)

Slika 4: Osnovni pokazatelji razvoja turizma (Izvor: Ministarstvo turizma Republike Hrvatske, [https://www.htz.hr/sites/default/files/2020-07/HTZ%20TUB%20HR %202019%20%281%29.pdf](https://www.htz.hr/sites/default/files/2020-07/HTZ%20TUB%20HR%202019%20%281%29.pdf), pristup 10.04.2021.)

Slika 5: Obnovljeni Kaštel Petrapilosa (Izvor: Glas Istre, <https://www.glasistre.hr/istra/obnova-buzetskog-kastela-petrapilosa-jedan-od-najboljih-projekata-konzervacije-kulturnih-dobara-europske-bastine-nagraden-i-za-prezentaciju-657536>, pristup 16.05.2021.)

Slika 6: Obnovljena Palača Šećerane, središnja dvorana 1. kata (Izvor: Riportal, <https://riportal.net.hr/zapocao-redovan-rad-rijecke-palace-secerane-evo-u-kojim-terminima-je-mozete-posjetiti/>, pristup 17.05.2021.)

Slika 7: Geografski prikaz Kulturno turističke rute Putovima Frankopana (Izvor: PGŽ, https://www.pgz.hr/projekt_program/putovima-frankopana/, pristup 17.05.2021.)

Slika 8: Stonske zidine (Izvor: Hrvatska turistička zajednica, <https://croatia.hr/hr-HR/igra-prijestolja-kings-landing-eyrie>, pristup 16.08.2021.)

Slika 9: Pogled na Stonske zidine s obnovljene kule (Izvor: Časopis Građevinar, <http://www.casopis-gradjevinar.hr/assets/Uploads/JCE-70-2018-10-6-Gradiliste.pdf>, pristup 20.10.2021.)

Slika 10: Eko etno selo Škopljanci (Izvor: Eko etno selo Škopljanci, <http://www.radosic.com/o-nama/>, pristup 16.08.2021.)

Slika 11: Tipična kuća dalmatinske zagore – Eko etno selo Škopljanci (Izvor: Smokvina accomodation & travel, <https://www.smokvina.com/aranzmani/etno-eko-selo-skopljanci>, pristup 17.08.2021.)

Slika 12: Tvrđava sv. Mihovila 2010. godine – prije revitalizacije (Izvor: Tvrđava kulture Šibenik, <http://www.lmh.hr/images/Sibenik-Tvrđjava-kulture.pdf>, pristup 14.09.2021.)

Slika 13: Digitalni sadržaji unutar obnovljenih cisterni (Izvor: Tvrđava kulture Šibenik, <https://tvrđava-kulture.hr/hr/tvrđava-sv-mihovila/digitalni-sadrzaji/>, pristup 20.10.2021.)

Slika 14: Tvrđava sv. Mihovila nakon revitalizacije (Izvor: Turistička zajednica grada Šibenika, <https://www.sibenik-tourism.hr/lokacije/tvrđava-sv-mihovila/4.html>, pristup 14.09.2021.)

Slika 15: Tvrđava Barone prije obnove (Izvor: ŠibenikNews, <https://www.mok.hr/volim-sibenik/item/15084-tko-je-baron-von-degenfeld-pokojem-je-tvrđava-barone-dobila-ime>, pristup 15.09.2021.)

Slika 16: Tvrđava Barone nakon obnove (Izvor: Tvrđava kulture Šibenik, <https://www.tvrđava-kulture.hr/hr/tvrđava-barone/bastina/>, pristup 15.09.2021.)

Slika 17: Tvrđava sv. Nikole (Izvor: Kanal sv. Ante, https://www.kanal-svetog-ante.com/hr/posjet-tvrđavi-sv-nikole/informacije-otvrđavi?gclid=Cj0KCQjws4aKBhDPArisAIWH0JUbWRIHUEAglyYaxCRSeTCQlj8HgXtk3f73fdu-aL7nGbA0nuzQaAk5EALw_wcB, pristup 16.09.2021.)

Slika 18: Tvrđava sv. Nikole nakon radova nužne sanacije 2019. godine (Izvor: Super1 Telegram, <https://super1.telegram.hr/relax/prije-nekoliko-dana-otvorena-je-tvrđava-sv-nikole-u-sibeniku-evo-kako-izgleda/>, pristup 15.10.2021.)

Slika 19: Drveni most do otoka Školjića – dio revitalizirane šetnice (Izvor: Društvo arhitekata Zagreb, <http://www.d-a-z.hr/hr/vijesti/otvorena-setnica-kroz-sibenski-kanal-sv-ante.2042.html>, pristup 15.09.2021.)

Slika 20: Tvrđava sv. Ivana prije revitalizacije (Izvor: InteMedia Projekt, <https://intermediaprojekt.hr/2016/08/07/eu-fondovi-za-projekte-obnove-kulturne-bastine-prvi-ugovor-potpisan-u-sibeniku/>, pristup 16.07.2021.)

Slika 21: Rudnik Zollverein, Essen, 1933. godine (Izvor: Internationale Bauausstellungen, <https://www.internationale-bauausstellungen.de/en/history/1989-1999-iba-emscher-park-a-future-for-an-industrial-region/zollverein-coal-mine-complex-essen-from-coal-and-steel-to-art-and-culture/>, pristup 20.10.2021.)

Slika 22: Dijelovi kontejnera u rudniku Zollverein pretvoreni u bazene, Essen, 2015. godine (Izvor: Internationale Bauausstellungen, <https://www.internationale-bauausstellungen.de/en/history/1989-1999-iba-emscher-park-a-future-for-an-industrial-region/zollverein-coal-mine-complex-essen-from-coal-and-steel-to-art-and-culture/>, pristup 20.10.2021.)

Slika 23: Slika 23: Pročelje upravne Zgrade Tvornice duhana na razglednici iz 1891. godine, (Izvor: HRZ, <https://www.hrz.hr/index.php/djelatnosti/konzerviranje-restauriranje/graditeljsko-naslijee/280-konzervatorska-istraivanja-na-upravnoj-zgradi-eerane-u-rijeci>, pristup 20.10.2021.)

Slika 24: Kompleks Benčić (bivši T-objekt Tvornice duhana) prije revitalizacije (Izvor: Skyscraper City, <https://www.skyscrapercity.com/threads/rijeka-construction-update-2011-2018.1288381/page-297>, pristup 20.10.2021.)

Slika 25: Revitalizirana Palača Šećerane (središnja prostorija 1. kata – bivša soba direktora Tvornice duhana) (Izvor: Tportal, <https://www.tportal.hr/kultura/clanak/otvorena-palaca-secerane-u-rijeci-foto-20201113/slika-ca630338aa58fef5fb787aa2db577d32>, pristup 20.10.2021.)

Slika 26: Lansirna stanica za ispitivanje torpeda u Rijeci (Izvor: ERIH, [https://www.erih.net/i-want-to-go-there/site/torpedo-launching-and-testing-station?&tx_erihsites_erihmap\[getVars\]\[country\]=8#gallery\[937\]-6](https://www.erih.net/i-want-to-go-there/site/torpedo-launching-and-testing-station?&tx_erihsites_erihmap[getVars][country]=8#gallery[937]-6), pristup 20.10.2021.)

Slika 27: Stambena katnica Čigoč br. 57 prije obnove (Izvor: Posavska tradicijska drvena kuća, priručnik za obnovu, <https://mint.gov.hr/UserDocsImages//arhiva//posavska-kuca-bez-c.pdf>, pristup 08.10.2021.)

Slika 28: Stambena katnica Čigoč br. 57 nakon obnove (Izvor: Posavska tradicijska drvena kuća, priručnik za obnovu, <https://mint.gov.hr/UserDocsImages//arhiva//posavska-kuca-bez-c.pdf>, pristup 08.10.2021.)

Slika 29: Palača Marenci prije obnove (Izvor: Šibenski portal, <https://sibenskiportal.hr/naslovna/foto-uskoro-zapocinju-radovi-na-palaci-marenci-buducem-hotelu-sa-cetiri-zvezdice/>, pristup 08.10.2021.)

Slika 30: Palača Marenci nakon obnove u Heritage Hotel Life Palace (Izvor: Booking, [https://www.booking.com/hotel/hr/life-palace.hr.html?aid=318615&label=English Croatia EN HR 29562115465-q7CW_nlORk7s454uT*dTpAS217290634294%3Apl%3Aa%3Ap1%3Ap2%3Aac%3Aap%3Aaneg%3Afi2644331323%3Atiaud-294889296933%3Aadsa-300321453740%3Alp20408%3Ali%3Adec%3Adm&sid=bd242df366588f216ed50409ef7ac637&dest_id=-95501&dest_type=city&dist=0&from_beach_non_key_ufi_sr=1&group_adults=2&group_children=0&hapos=1&hpos=1&no_rooms=1&room1=A%2CA&sb_price_type=total&sr_order=popularity&sreporch=1633720016&srpvid=e77c8668fb9400b7&type=total&ucfs=1&activeTab=photosGallery](https://www.booking.com/hotel/hr/life-palace.hr.html?aid=318615&label=English+Croatia+EN+HR+29562115465-q7CW_nlORk7s454uT*dTpAS217290634294%3Apl%3Aa%3Ap1%3Ap2%3Aac%3Aap%3Aaneg%3Afi2644331323%3Atiaud-294889296933%3Aadsa-300321453740%3Alp20408%3Ali%3Adec%3Adm&sid=bd242df366588f216ed50409ef7ac637&dest_id=-95501&dest_type=city&dist=0&from_beach_non_key_ufi_sr=1&group_adults=2&group_children=0&hapos=1&hpos=1&no_rooms=1&room1=A%2CA&sb_price_type=total&sr_order=popularity&sreporch=1633720016&srpvid=e77c8668fb9400b7&type=total&ucfs=1&activeTab=photosGallery), pristup 08.10.2021.)

Slika 31: Dvorac Pejačević prije i nakon obnove (Izvor: Facebook stranica Grada Virovitice, <https://www.facebook.com/ViroviticaGrad/photos/pcb.10157430042519707/10157430039929707>, pristup 10.10.2021.)

Slika 32: Zaseok Trebišće prije revitalizacije (Izvor: Prezentacija Turističke zajednice Općine Mošćenička Draga, https://www.tz-moscenicka.hr/hr/trebisce_mitsko_povijesna_staza/29/44, pristup 09.10.2021.)

Slika 33: Jedna od ploča na Mitsko-povijesnoj stazi Trebišća-Perun sa prikazom Peruna i Velesa (Izvor: Autor, 2021.)

Slika 34: Prikaz rute Mitsko-povijesne staze Trebišća-Perun (Izvor: Prezentacija Turističke zajednice Općine Mošćenička Draga, https://www.tz-moscenicka.hr/hr/trebisce_mitsko_povijesna_staza/29/44, pristup 09.10.2021.)

Slika 35: Prva ploča i početak staze u selu Potoki (Izvor: Under Dreamskies, <https://underdreamskies.com/2020/11/05/povijesno-mitska-staza-trebisca-perun-povratak-u-proslost-uz-povijesne-i-prirodne-ljepote-ucke/>, pristup 09.10.2021.)

Slika 36: Zaselak Trebišća 1972. godine (Izvor: Fototeka Konzervatorskog odjela u Rijeci, autor fotografije: Malinarić, veljača, 1972. godine)

Slika 37: Ostaci mlina uz potok, 1972. godine (Izvor: Fototeka Konzervatorskog odjela u Rijeci, autor fotografije: Malinarić, veljača, 1972. godine)

Slika 38: Ruševine nekadašnje kuće sa vidljivim vijencima od kamenih ploča i masivnijim kamenjem na uglovima te kamenim lukom nad vratima (Izvor: Autor, 2021.)

Slika 39: Ruševine nekadašnjeg gospodarskog objekta s jednostrešnim krovom i pokrovom od kamenih ploča (Izvor: Autor, 2021.)

Slika 40: Krovna konstrukcija i ostaci međukatne konstrukcije štale (Izvor: Autor, 2021.)

Slika 41: Ruševine stambenog objekta obrasle bršljanom s kamenim ertama i kamenim lukovima te drvenim ulaznim vratima s horizontalnim ukladama (Izvor: Autor, 2021.)

Slika 42: Stambeni objekt u Trebišćima prije revitalizacije (Izvor: Prezentacija Turističke zajednice Općine Mošćenička Draga, https://www.tz-moscenicka.hr/hr/trebisce_mitsko_povijesna_staza/29/44, pristup 09.10.2021.)

Slika 43: Prizemlje objekta prije revitalizacije (Izvor: Autor, 2019.)

Slika 44: Pregradni zidovi objekta i daščani pod (Izvor: Autor, 2019.)

Slika 45: Ognjište (Izvor: Autor, 2020.)

Slika 46: Kameno opločenje prizemlja prije fugiranja (Izvor: Autor, 2020.)

Slika 47: Podgled nekadašnje konobe prizemlja (Izvor: Autor, 2020.)

Slika 48: Objekt nakon otučenja žbuke pročelja (Izvor: Autor, 2020.)

Slika 49: Zapadno pročelje nakon izvedbe fine vapnene žbuke (Izvor: Autor, 2020.)

Slika 50: Izvedba drvene nadstrešnice ulaza te popločenje ulaznog dijela kamenim pločama (Izvor: Autor, 2020.)

Slika 51: Izgled objekta nakon obnove (Izvor: Autor, 2021.)

Slika 52: Mlin nakon čišćenja raslinja – pogled s južne strane (Izvor: Autor, 2020.)

Slika 53: Mlin nakon čišćenja raslinja – pogled odozgo (Izvor: Autor, 2020.)

Slika 54: Drveni most preko jezerca/potoka iznad mlina (Izvor: Autor, 2020.)

Slika 55: Drveni most ispod mlina prije rekonstrukcije (Izvor: Autor, 2020.)

Slika 56: Mlin nakon zidanja do visine izvornih gabarita (Izvor: Autor, 2020.)

Slika 57: Mlin nakon izvedbe krovnog pokrova od kanalice (Izvor: Autor, 2020.)

Slika 58: Istražni radovi iskopa – iskopano istočno pročelje, pronađen kameni zid na kojeg se oslanjala osovina mlinskog kola (Izvor: Autor, 2020.)

Slika 59: Istražni radovi iskopa – utvrđena izvorna pozicija kanala za vodu (Izvor: Autor, 2020.)

Slika 60: Rekonstruirani kameni kanal (Izvor: Autor, 2020.)

Slika 61: Izvedba brane, mostića i zapornice (Izvor: Autor, 2020.)

Slika 62: Novi drveni most ispod mlina (Izvor: Autor, 2021.)

Slika 63: Obnovljeni mlin u listopadu 2021. godine (Izvor: Autor, 2021.)

Slika 64: Unutrašnjost mlina (Izvor: Novinet TV, <https://www.youtube.com/watch?v=UVV--StQsTQ>, pristup 20.10.2021.)

Slika 65: Ulazak u Mitski park (Izvor: Autor, 2021.)

Slika 66: Selište Petrebišća (Izvor: HelloIstria, <https://www.helloistria.com/aktivni-odmor/učka-i-slaveni-mitska-staza-trebisca-perun/>, pristup 20.10.2021.)

Slika 67: Petrebišća – obnovljeni slamnati krov (Izvor: Dragodid, <http://www.dragodid.org/radionica-petrebisca-nakon-tri-godine/>, pristup 20.10.2021.)

Slika 68: Petrebišća iz zraka (Izvor: Dragodid <http://www.dragodid.org/najavaannouncing-petrebisca-xii/>, pristup 20.10.2021.)

1. UVOD

Posljednjih nekoliko godina povećala se svijest o zaštiti graditeljskog naslijeđa, dok istovremeno globalizacija turizma nikada nije bila veća. Kao odgovor na globalizaciju, pojavljuje se tzv. selektivni oblik turizma, koji se suprotstavlja masovnim putovanjima, i u fokus stavlja individualne potrebe turista, od kojih jednu čini i kultura, stvarajući pritom kulturni turizam. Kulturni turizam za primarni cilj ima upoznavanje kulturne baštine i kulturnih atrakcija pojedinog područja, pa je za njegovo postojanje nužno postojanje kulture, odnosno baštine tog područja. Kako je kultura, u vidu baštine, dobrim dijelom duboko sadržana u samoj destinaciji u vidu graditeljskog naslijeđa, potrebno je posvetiti se njenoj revitalizaciji čime se osigurava opstanak naslijeđa. Revitalizacija mora naslijeđu pružiti održivost i financijsku neovisnost, istovremeno podižući svijest o njezinoj obnovi i očuvanju. Upravo se obnova graditeljskog naslijeđa u turističke svrhe smatra primjerom uspješne i održive revitalizacije, jer omogućuje zaštitu kulturnog dobra od daljnjeg propadanja, njegovu obnovu i korištenje te turističko valoriziranje. No, s obzirom da je riječ o baštini, treba postupati umjereno. Obnova treba biti dobro planirana, s jasno definiranom namjenom, te izvedena u skladu sa povijesnim činjenicama, prema pravilima struke i konzervatorskim smjernicama, ne degradirajući pritom izvornu baštinu.

Cilj rada

U ovom radu predstaviti će se obnova graditeljskog naslijeđa u turističke svrhe, s naglaskom na obnovi povijesnih cjelina te povijesnih građevina javne, industrijske i stambene namjene u svrhu turizma. Na odabranim će primjerima biti prikazani načini revitalizacije graditeljskog naslijeđa i njezinog korištenja te održivog razvoja.

Rad je podijeljen na pet dijelova, uključujući uvod i literaturu.

Uvodnim poglavljem, osim definiranja cilja rada i korištenih metoda, definirat će se osnovni pojmovi nužni za razumijevanje tematike rada, a to su pojam graditeljskog naslijeđa i pojam turizma. Pojam graditeljskog naslijeđa bit će definiran kroz pojam kulturne baštine, budući da je upravo skup nepokretnih dobara ono što definira graditeljsko naslijeđe, a njegova podjela i zaštita bit će predstavljena sukladno Zakonu

o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara. Što se tiče turizma, uz njegovo definiranje, bit će prikazan i njegov povijesni razvoj, kako u svijetu, tako i u Hrvatskoj, te analiziran turizam današnjice s prikazom njegove raščlambe ovisno o namjeni putovanja.

Cilj glavnog dijela rada je predstaviti povijesni razvoj kulturnog turizma, kao selektivnog oblika koji se javlja kao odgovor na globalizaciju turizma, i obnove naslijeđa u turističke svrhe. Za tu će potrebu, uz motivaciju turista za kulturom, koja se smatra glavnom odlikom kulturnih turista, biti analizirani i resursi kulturnog turizma. Uvest će se pojam održivog razvoja te obnove graditeljskog naslijeđa u turističke svrhe i analizirati na koji je način moguće postići uspješnu revitalizaciju, a prikazom indikatora analizirat će se evaluacija potencijalne turističke atraktivnosti i dostupnosti kulturnog naslijeđa. Temeljem toga, bit će prikazana četiri modela turističke revitalizacije naslijeđa, mogućnosti njihove primjene i primjeri istih. Nadalje, analizom odabranih primjera bit će prikazane revitalizacije povijesnih cjelina te povijesne javne, industrijske i stambene arhitekture u turističke svrhe.

Treće poglavlje prikaz je revitalizacije zaselka Trebišća, napuštenog sela na istočnim padinama Učke. U poglavlju je predstavljen zaseok i njegovo vrijedno graditeljsko naslijeđe, temeljem kojeg se i pokrenula njegova revitalizacija. Prikazani su do sada izvedeni projekti revitalizacije, kao i stanje zaseoka prije ovih zahvata, te su obrazložene dobre i problematične strane revitalizacije.

Rad se završava zaključkom, u kojem se propitkuje što se zapravo može smatrati dobrom obnovom te se iznosi mišljenje o cjelokupnoj temi. Na samom kraju rada priložen je popis korištenih izvora i literature.

Metode rada

Rad se temelji na podacima prikupljenim iz brojne stručne literature i dostupnih izvora. Riječ je o knjigama, znanstvenim člancima, časopisima, zbornicima radova, priručnicima, konzervatorskim elaboratima i ostalim izvorima vezanim uz kulturu, turizam i nadasve kulturno naslijeđe i njegovu obnovu. Deskriptivnom se metodom analiziraju primjeri revitalizacije, a sve je popraćeno fotodokumentacijom preuzetom s drugih izvora ili iz vlastite zbirke autora. Dio koji se odnosi na revitalizaciju zaselka

Trebišća, rezultat je korištenja projektne dokumentacije, konzervatorskog elaborata te osobnog sudjelovanja na radovima obnove.

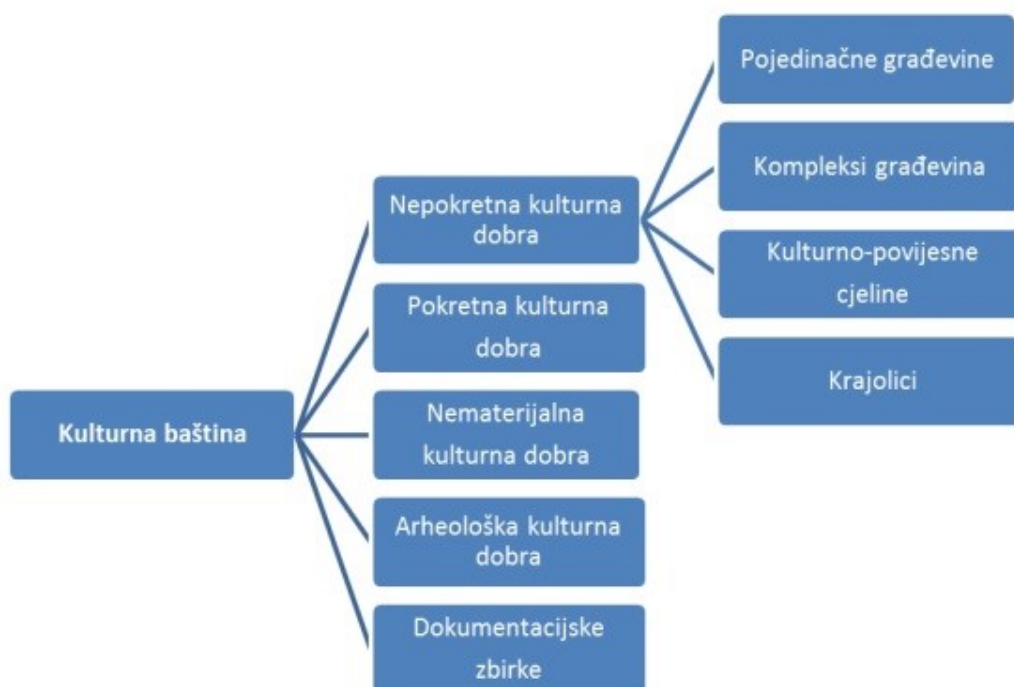
1.1. Općenito o graditeljskom naslijeđu

U cilju definiranja načina obnove graditeljskog naslijeđa, potrebno je prvo definirati što se uopće smatra graditeljskim naslijeđem. Graditeljsko naslijeđe uži je pojam unutar pojma kulturne baštine. Sam pojam kulturne baštine predmetom je mnogih rasprava, a smatra se da je kao sintagma nastao izglasavanjem Konvencije o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine, koju je UNESCO predstavio 1972. godine, a prema kojoj se kulturna baština odnosi na „*spomenike, skupine građevina i lokalitete od povijesne, estetske, arheološke, znanstvene, etnološke ili antropološke vrijednosti.*“ [1] Pojam kulturna baština, kao jedan od glavnih izraza te konvencije, zamjenjuje do tada korišten pojam kulturnog dobra. No, ta je definicija izložena brojnim kritikama zbog preuskog okvira definiranja baštine pa je desetljeće kasnije, 1982. godine Deklaracijom o kulturnoj politici proširena. Sukladno novoj definiciji, „*Kulturna baština ljudi uključuje djela umjetnika, arhitekata, glazbenika, pisaca i znanstvenika, također uključuje djela anonimnih umjetnika, izraze ljudske duhovnosti i vrijednosti koje daju smisao životu. Uključuje materijalna i nematerijalna djela kojima ljudi izražavaju kreativnost: jezike, običaje, vjerovanja, povijesna mjesta i spomenike, literaturu, umjetnička djela, arhive i biblioteke.*“ [2] Konvencijom o zaštiti nematerijalne kulturne baštine, iz 2003. godine, i nematerijalna baština, zbog svoje neprocjenjive uloge, postaje dijelom svjetske baštine UNESCO-a.

Sam pojam kulturne baštine, predmetom je analize i rasprave mnogih hrvatskih znanstvenika. Neki od njih čak smatraju da je pojam baštine na području Hrvatske u upotrebi i prije nego na području Europe, na čemu se može zahvaliti jednom od hrvatskih najvažnijih povjesničara umjetnosti i konzervatora, Cviti Fiskoviću, koji koristi pojam baštine u svojim tekstovima, pisanih 1950-ih godina, pozivajući se na staru renesansnu tradiciju. [3] Prema suvremenoj definiciji Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske, „*Kulturna baština materijalna i nematerijalna, zajedničko je bogatstvo čovječanstva u svojoj raznolikosti i posebnosti, a njena zaštita jedan je od*

važnih čimbenika za prepoznavanje, definiranje i afirmaciju kulturnog identiteta.“ Nadalje, na mrežnim stranicama Ministarstva se navodi: „Kulturnu baštinu čine pokretna i nepokretna kulturna dobra od umjetničkoga, povijesnoga, paleontološkoga, arheološkoga, antropološkog i znanstvenog značenja.“ [4]

Dakle, ako kulturnu baštinu možemo definirati kao skup vrijednosti materijalnih i nematerijalnih dobara, od čega se nematerijalna dobra još dijele na pokretna i nepokretna, upravo skup nepokretnih kulturnih dobara ono je što definira graditeljsko naslijeđe. [5]

Slika 1: Podjela kulturne baštine

Povjesničar umjetnosti Tomislav Marasović svrstava graditeljsko naslijeđe u tri kategorije: graditeljske cjeline, povijesne građevine te arheološka nalazišta, a posebnu kategoriju čini povijesno–prirodna baština. [6] Vrlo je slična podjela nepokretne kulturne baštine sukladno Zakonu o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara. Pa tako, nepokretnu kulturnu baštinu čine grad, selo, naselje ili njegov dio; građevina ili njezini dijelovi, te građevina s okolišem; elementi povijesne opreme naselja; memorijalno područje, mjesto, spomenik i obilježje u svezi s povijesnim događajima i osobama; arheološko nalazište i arheološka zona, uključujući i podvodna nalazišta i zone;

područje i mjesto s etnološkim i toponimskim sadržajima; krajolik ili njegov dio koji sadrži povijesno karakteristične strukture, koje svjedoče o čovjekovoj nazočnosti u prostoru; vrtovi, perivoji i parkovi; tehnički objekt s uređajima i drugi slični objekti. [7] Dakle, nepokretnu kulturnu baštinu predstavljaju pojedinačna kulturna dobra, kulturno-povijesne cjeline te krajolici. Svi oni imaju povijesni, arheološki, umjetnički, znanstveni, društveni ili tehnički značaj te imaju utvrđeno svojstvo kulturnog dobra koje rješenjem utvrđuje Ministarstvo kulture.

Pojedinačna kulturna dobra čine građevine ili kompleksi građevina, koji, prema funkciji, mogu biti:

- javne građevine i kompleksi: stambene građevine, građevine javne namjene, zanatske i industrijske, inženjerske, komunalne građevine i komunalni sustavi, poslovne i građevine poljoprivrednog gospodarstva;
- obrambene građevine i kompleksi: fortifikacijski kompleksi, utvrde, baterije, uporišta, vojne nastambe, spremišta oružja, stražarnice, zapovjedna mjesta;
- sakralne građevine i kompleksi: građevine za vjerske potrebe (crkve, hramovi, sinagoge), redovnički kompleksi (samostani i manastiri), kalvarije, poklonci, pilovi;
- memorijalne građevine i kompleksi: građevine povezane s povijesnim ili kulturno-povijesnim događajima i ličnostima, grobne i pogrebne građevine, spomen-ploče;
- urbana oprema: arhitektonsko-skulpturalne građevine, javna plastika.

Kulturno-povijesne cjeline čine skupine gradskih ili seoskih građevina, koje međusobno moraju biti dovoljno dobro povezane da nose prostorno prepoznatljiva obilježja. To su:

- povijesna naselja i dijelovi naselja: urbane i poluurbane cjeline, gradska središta, seoske cjeline, lječilišni i bolnički kompleksi, povijesna parcelacija, dijelovi naselja (povijesne gradske četvrti, trgovi, ambijenti, ulice, blokovi);
- povijesno-memorijalna područja: mjesta povijesnih događanja, spomen-parkovi, mjesta masovnih stradanja, groblja, legendarna područja i mjesta.

Krajolici predstavljaju zajedničko djelo čovjeka i prirode i svjedoče o čovjekovom prisustvu u prostoru. Krajolici mogu biti:

- namjerno oblikovani: parkovi, perivoji, vrtovi, planski oblikovana urbana područja, industrijski, turistički, rekreacijski i sl.;
- organski razvijeni: ruralni, urbani, morski i sl.;
- asocijativni kulturni krajolici: mjesta povijesnih događaja, mjesta religijskog i duhovnog značenja, mjesta ljudskih stradanja i sl. [4]

Kulturna dobra Republike Hrvatske upisana su pri Ministarstvu kulture i medija u javnu knjigu – Registar kulturnih dobara, koji broji skoro 5000 upisanih nepokretnih kulturnih dobara. [8] To je samo jedan od podataka koji dokazuje brojnost graditeljskog naslijeđa na tlu Hrvatske, a sam broj ne čudi s obzirom na bogati povijesni period u kojem su nastala. Hrvatsko graditeljsko naslijeđe proteže se kroz 25 stoljeća urbane kulture, počevši od ilirskih naselja, preko grčke i rimske graditeljske kulture, zatim srednjevjekovnih gradova, pa sve do velikih urbanističkih preobrazbi 19. stoljeća i na koncu moderne arhitekture 20. stoljeća. [9] Osim duge tradicije graditeljskog naslijeđa, na tlu Hrvatske duga je i tradicija njegove zaštite. Primjerice, u Statutu grada Dubrovnika iz 1272. godine i njegovim kasnijim nadopunama, postoji veliki broj članaka koji propisuju izgradnju grada, a zanimljiv je i članak koji definira postojanje javnog tijela sastavljenog od troje ljudi kojima se povjerava nadzor izgradnje grada. [10] Na sličan način i drugi statuti hrvatskih gradova toga vremena propisuju način očuvanja grada.

Danas je zaštita kulturne baštine u Hrvatskoj propisana već ranije spomenutim Zakonom o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, prema kojem se zaštita kulturnih dobara provodi kroz:

- istraživanje kulturnih dobara, u vidu arheoloških iskapanja i istraživanja;
- dokumentiranje i praćenje stanja kulturnih dobara, koje izrađuje nadležno tijelo za sva utvrđena kulturna dobra;
- označivanje kulturnog dobra od strane nadležnih tijela;
- utvrđivanja mjere sustava zaštite – za nepokretna kulturna dobra sadržana su kao konzervatorske podloge u dokumentima prostornog uređenja, a za pokretna ih utvrđuje nadležno tijelo;

- utvrđivanja posebnih uvjeta zaštite kulturnog dobra – izdaje se za zahvate na nepokretnom kulturnom dobru za koje se izdaje lokacijska dozvola te prije izdavanja građevinske dozvole, za složenije zahvate potrebna je izrada konzervatorskog elaborata;
- izdavanje prethodnog odobrenja za radove na kulturnom dobru – izdaje se za radnje koje bi mogle prouzročiti promjene na kulturnom dobru, ali se ne smatraju građenjem, a to su konzerviranje, restauriranje, premještanje kulturnog dobra, rad industrijskih i drugih postrojenja, sanacija i adaptacija kulturnog dobra te građenje ostalih jednostavnih i drugih građevina;
- izdavanje prethodnog odobrenja za obavljanje djelatnosti u nepokretnom kulturnom dobru – svako obavljanje djelatnosti u prostoru unutar nepokretnog kulturnog dobra ili zaštićene kulturno–povijesne cjeline mora imati prethodno odobrenje nadležnog tijela;
- izdavanje odobrenja za izradu replike kulturnog dobra;
- nedopuštanje izvoza i iznošenja kulturnih dobara;
- reguliranje uvoza i unošenja kulturnih dobara uz poštivanje zakona iz područja iz kojeg se uvoze;
- reguliranje povrata kulturnih predmeta nezakonito iznesenih;
- zaštitu ugroženog kulturnog dobra (nepokretna dobra upisana na Listu svjetske baštine ili Listu ugrožene svjetske baštine);
- provođenje hitnih mjera zaštite i očuvanja kulturnog dobra – provode se u slučaju izvedbe zahvata bez prethodnog odobrenja ili protivno njemu;
- zaštitu kulturnih dobara u izvanrednim okolnostima;
- donošenje plana upravljanja kulturnim dobrom – plan sadrži analizu stanja, ciljeve upravljanja, aktivnosti za provođenje ciljeva te pokazatelje provedbe plana. [7]

Bez obzira na dugu tradiciju zaštite graditeljskog naslijeđa na tlu Hrvatske, koja se provodi više administrativno nego aktivno, baština je često tijekom vremena, ali i danas, predmetom propadanja. Jedan od načina na koji bi se mogla obnoviti je kroz turizam, o čemu će više riječi biti u poglavljima koja slijede.

1.2. Općenito o turizmu

Jednako kao i definiranje graditeljskog naslijeđa, i definicija turizma predmetom je mnogih rasprava. Vjeruje se da se pojam turizma prvo počeo upotrebljavati na području Engleske i Francuske, i to upravo zbog čestih putovanja iz jedne u drugu državu, a sam početak korištenja pojma i dalje nije usuglašen. No, činjenica je da turizam postoji jako dugo, baš kao i ljudska potreba za putovanjem i upoznavanjem novoga. Dugo već postoji i definicija turizma švicarskih stručnjaka za turizam, Hunzikera i Krapfa, prema kojima je turizam „*skup odnosa i pojava koje proizlaze iz putovanja i boravka posjetitelja nekog mjesta, ako se tim boravkom ne zasniva stalno prebivalište i ako s takvim boravkom nije povezana nikakva njihova gospodarska djelatnost.*“ [11] Njihovu definiciju iz 1942. godine, na svojoj konferenciji 1954. godine, usvaja Međunarodna organizacija znanstvenih stručnjaka u turizmu (AIEST). Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske definira turista kao nekog tko boravi u smještajnom objektu izvan svojeg mjesta boravka barem jednu noć, razlikujući ga pritom od izletnika, koji ne borave preko noći. [12] Jednako kao što postoji mnogo definicija turizma, postoji i mnogo teorija njegovog početka. Neki tako smatraju kako su prva turistička putovanja bile upravo migracije ljudi, no ta putovanja su gotovo uvijek bila egzistencijalna i nisu imala obilježja onoga što danas smatramo turizmom. Razvojem civilizacije proširuju se i motivi putovanja, pa tako osim potrage za opstankom, ljudi putuju u trgovačke, zdravstvene, ali i edukacijske svrhe, primjerice u starom vijeku postoje zapisi o posjetima egipatskim piramidama. U antičko doba već možemo uočiti sličnost s današnjim turizmom, jer upravo tada dolazi do putovanja iz zadovoljstva – uglavnom se radi o putovanjima na sportska događanja, poput Olimpijskih igara ili borbi gladijatora, ali i odlasku u terme i brojna lječilišta. Prestankom antike, s propašću velikih carstava i civilizacija, nestaje i dotadašnji oblik turizma, a u Srednjem vijeku on se može eventualno naći u hodočašćenjima. Renesansa donosi procvat u svim poljima, a želja za širenjem obzora dovodi do putovanja intelektualaca diljem Europe, kao dio njihovog školovanja s ciljem proširenja znanja. Putovanja su to uglavnom pripadnika plemstva, aristokracije i bogatih trgovaca, a poznata su pod nazivom Grand Tour i smatraju se pretečom turističkih putovanja. [13] Kulminaciju doživljava u 18. stoljeću, a premda je prvotni fokus na Rimu, putovanja kasnije obuhvaćaju i ostale dijelove Mediterana, među kojima i Dalmaciju. [14] Cijelo

to vrijeme turizam je rezerviran isključivo za pripadnike visokog društva. Većina se slaže kako do razvoja turizma kakvoga danas poznajemo dolazi za vrijeme industrijske revolucije, odnosno sredinom 19. stoljeća, kada dolazi do razdoblja tzv. turističke epohe. [13] U prvom dijelu tog razdoblja još uvijek prevladavaju putovanja aristokracije, dok u kasnijoj fazi sudjeluje i srednja društvena klasa, tzv. buržoazija. Nakon razdoblja borbe za veća prava radnika, u turizmu sudjeluju i obični građani. Godine 1841. Thomas Cook organizirao je putovanje željeznicom za sudionike na kongresu antialkoholičarskog društva. Oglasio je putovanje u novinama, u željezničkoj kompaniji rezervirao je kompoziciju vlaka, a kao dodatak, u cijenu putovanja, uključio je popodnevni čaj. Na putovanje se prijavilo 570 sudionika, te se smatra prvim organiziranim putovanjem u povijesti. S obzirom da je putovanje bilo uspješno, Cook nedugo nakon toga otvara turističku agenciju koja će u godinama koje slijede organizirati brojna putovanja. Njegov primjer ubrzo počinju slijediti brojni drugi poduzetnici toga vremena, pa dolazi do razvoja putničkih agencija i organiziranih putovanja na prostoru cijele Europe. [15]

Slika 2: Oglasi za putovanja agencije Thomas Cook, kraj 19.stoljeća

Nakon Drugog svjetskog rata dolazi do velikog razvoja turizma koji ima sve značajke suvremenog turizma kakvog poznajemo, a turizam postaje masovna pojava. Do toga dolazi prije svega zbog razvoja infrastrukture i prometnih sredstava čime je omogućena mobilnost u gotovo sve dijelove svijeta. Također, dolazi do pada cijena, kako samih putovanja, tako i usluga koje s njime dolaze.

Što se tiče razvoja turizma u Hrvatskoj, on djelomično prati svjetsku kronologiju, pa se tako prema Borisu Vukoniću, povijest hrvatskog turizma može podijeliti u šest razvojnih faza. [16] Prvu fazu čine pojave slične turizmu koju karakteriziraju srednjovjekovna hodočašća te putovanja aristokrata u renesansi. Slijedi tzv. faza znatiželje s konca devetnaestog stoljeća, kada građani u postaju svjesni koristi koje turizam donosi. Ovoj fazi prethodi završetak gradnje Ville Angioline 1844. godine u Opatiji, koja se smatra prvim turističkim objektom u Hrvatskoj.

Slika 3: Vila Angiolina u Opatiji 1883. godine

Razvojem prometne infrastrukture, prije svega željeznice, stvoreni su preduvjeti za otvaranje većeg broja hotela, pa će u trećoj fazi koja se odvija do Prvog svjetskog rata, biti otvoreni hotel Kvarner u Opatiji 1884. godine, 1894. godine hotel Therapia u Crikvenici, a 1896. godine dubrovački hotel Imperial. U tzv. fazi postignuća između dva svjetska rata, turizam u Hrvatskoj poprima veće značenje, pa se tako već 1930. godine broj noćenja penje na brojku od milijun. U ovoj su fazi uvedene mnoge novine, poput boravišnih pristojbi te otvaranja mjenjačnica, s obzirom da posjetitelje čine uglavnom stranci, najvećim dijelom iz Austrije, Njemačke, Italije, Engleske, Čehoslovačke i Mađarske. Poslijeratno razdoblje dovodi do prvotnog smanjenja turističkog prometa, a zatim prerasta u fazu intenzivnog turističkog razvoja, kada u Hrvatskoj dolazi do velikog porasta turističkog prometa, čemu je doprinijelo osnivanje nacionalnih parkova i pokretanje brojnih kulturnih festivala, te upisivanje prva tri područja na UNESCO-ovu listu svjetske baštine (Dioklecijanova palača u Splitu, Stari grad Dubrovnik te Nacionalni park Plitvička jezera). No, rastom turističkog prometa na vidjelo dolaze mnogi problemi, a Hrvatska stvara imidž jeftine destinacije. Posljednju fazu, od 1991. godine do početka 21. stoljeća, označava prvo gotovo potpuni zamor turizma u ratnom razdoblju, kada se u turističkim objektima smještaju izbjeglice, a zbog ratne opasnosti i prometnih blokada, drastično pada broj turističkih dolazaka. Krajem Domovinskog rata dolazi do oporavka hrvatskog turizma koji ponovno počinje doživljavati rast, koji traje do 2019. godine. Rekordna godina za hrvatski turizam bila je 2019., kada je ostvareno čak 19,6 milijuna dolazaka i 91,2 milijuna noćenja turista (Slika 4.). [17]

Osnovni pokazatelji razvoja turizma								
	1980.	1985.	1990.	1995.	2000.	2005.	2010.	2015.
Broj postelja (u 000)	692	820	863	609	710	909	910	1.029
Broj turista (u 000)	7.929	10.125	8.498	2.438	7.136	9.995	10.604	14.343
Broj noćenja (u 000)	53.600	67.665	52.523	12.885	39.183	51.421	56.416	71.605
Prosječni broj noćenja po postelji	77	83	61	21	55	57	62	70
Prosječni broj noćenja po dolasku turista	6,8	6,7	6,2	5,3	5,5	5,1	5,3	5

Slika 4: Osnovni pokazatelji razvoja turizma

Današnji turizam karakterizira putovanje radi zadovoljstva, gdje na turističkom odredištu turisti troše, ali ne privređuju, iako se pojavom društvenih mreža i ova značajka bitno mijenja. Među ostalim značajkama turizma, kako ih navodi Nevenka Čavlek, je činjenica da turizam ne postoji bez putovanja i boravka ljudi u turističkim odredištima, a samo putovanje i boravak moraju se događati izvan čovjekove uobičajene sredine, neovisno radi li se o mjestu gdje se osoba kreće, živi ili radi. Nadalje, turističko putovanje uvijek je dvosmjerno i ima svoje trajanje, a sama svrha turističkog putovanja nikada se ne veže uz stalni boravak na nekoj destinaciji ili zapošljavanje. [18] Dakle, turizam je prije svega putovanje čija svrha može biti različita, bilo da se radi o putovanju radi zadovoljstva, rekreacije, posla ili nečeg drugoga, ali čije je trajanje uvijek ograničeno, a njegove funkcije mogu biti društvene i ekonomske. Društvene funkcije su one koje doprinose društvenom razvoju čovjeka na način da ga obogaćuju novim aktivnostima, doživljajima i spoznajama. Ekonomske funkcije turizma za cilj imaju postizanje pozitivnih gospodarskih učinaka, kao što su zapošljavanje, razvoj nedovoljno razvijenih područja, uravnoteženje platne bilance te utjecaj na rast cjelokupnog dohotka. Turizam nije samo jedna djelatnost, već ga čini više različitih djelatnosti, ali je danas važna gospodarska grana, a u brojnim je državama i jedna od najvažnijih djelatnosti koja ima veliki utjecaj, bilo pozitivni ili negativni, na mjesto na kojemu se razvija. Upravo je to slučaj u Hrvatskoj gdje turizam ima važnu ulogu i doprinos cjelokupnom gospodarstvu. Često se može čuti kako turizam u Hrvatskoj generira oko 20 % BDP-a, ali gledajući prema satelitskom izračunu koji razmatra izravni doprinos turizma nacionalnom gospodarstvu on se kreće oko 11 %. [19] Prije krize uzrokovane pandemijom koronavirusa, turizam je u Europskoj uniji činio 10 % BDP-a i 12 % zaposlenosti, dok je u Hrvatskoj broj zaposlenih u turizmu činio udio od 23 %, što znači da je za vrijeme sezone u sektoru turizma zaposlen najveći udio radno sposobnog stanovništva. [20] Stoga je vrlo jasna uloga turizma u Hrvatskoj i značaj koji mu treba posvetiti. O samoj globalizaciji turizma svjedoči i podatak da je u 2019. godini svijetom putovalo rekordnih 1,5 milijardi turista, a najveći rast bilježe dolasci na Bliski istok. [21] No, Europa je i dalje najposjećenija regija s 743 milijuna dolaska, odnosno 51 posto od ukupnog broja turista u svijetu posjetilo je Europu. Različite su i brojne raščlambe turizma – može biti međunarodni ili nacionalni, pojedinačni ili grupni, organizirani ili neorganizirani, ali može se raščlaniti i ovisno o namjeni putovanja. U tom slučaju radi se o tzv. selektivnom turizmu, koji se prilagođava

turistima sukladno njihovim željama i motivima. Upravo je selektivni turizam odgovor na globalizaciju u turizmu, koja sa sobom donosi mnoge negativne aspekte, u prvom redu ekološke, kao što je primjerice zagađenje, a zatim i ekonomske te socijalno-kulturne. Selektivni se turizam suprotstavlja masovnim putovanjima i u fokus stavlja potrebe suvremenog turista, koje su prije svega individualne. Selektivni turizam za cilj ima ponuditi cjelokupni doživljaj pojedine destinacije. Karakterizira ga održivost, koja ujedno doprinosi i smanjenju negativnih utjecaja globalnog turizma na okoliš i cjelokupno društvo. Kolektivni turizam poštuje okolinu u kojoj se odvija i manifestira se kroz suživot sa njom. Jedan od važnih segmenata selektivnog turizma je marketing, pomoću kojega se promovira određena destinacija s namjerom povećanja broja turista, ali i informiranja turista na samoj destinaciji o mogućnostima koje ona nudi, pritom kreirajući individualne ponude za svakog korisnika.

Selektivni turizam, ovisno o namjeni putovanja, prikazan je u Tablici 1.

Tablica 1: Vrste turizma prema namjeni putovanja

VRSTA:	OSNOVA:	CILJ:
LJETNI ODMORIŠNI	more, sunce	boravak na plaži, uz sunce i more
KULTURNI	kultura	otkrivanje materijalnih i nematerijalnih atrakcija
EKOTURIZAM	priroda	otkrivanje biološke i kulturne raznolikosti uz podizanje svijesti o prirodi
SEOSKI (RURALNI)	ruralni prostor	otkrivanje proizvoda i aktivnosti povezanih s prirodom, poljoprivredom, seoskim životom
PUSTOLOVNI	avantura	otkrivanje destinacija uz tjelesnu aktivnost i boravak u prirodi uz određeni rizik
ZDRAVSTVENI	zdravlje	doprinos zdravlju, osnova su lječilišta
POSLOVNI	posao	sudjelovanja na poslovnim aktivnostima, sastancima ili događanjima
GASTRONOMSKI	hrana	otkrivanje doživljaja povezanih sa hranom
OBALNI (POMORSKI, NAUTIČKI)	obala mora, jezera ili rijeke	krstarenje, jedrenje, ribolov, nautički sportovi

GRADSKI	urbane sredine	kulturni, arhitektonski, tehnološki, društveni i prirodni doživljaji
PLANINSKI	brda, planine	aktivnosti na otvorenom i sportske aktivnosti u netaknutoj prirodi
OBRAZOVNI	učenje	učenje, intelektualni razvoj i razvoj vještina
SPORTSKI	sportski događaj	sudjelovanje ili promatranje sportskog događaja
VJERSKI	vjera	hodočašća i posjeti religijskim spomenicima

Najveći broj turista posjećuje Hrvatsku upravo zbog sunca i mora, tako da je od selektivnih oblika najzastupljeniji ljetni odmorišni turizam – više od 75 % noćenja ostvari se u sezoni, tijekom srpnja, kolovoza i rujna. [22] Što se pak tiče noćenja turista u pojedinim kategorijama, u 2019. godini najveći broj noćenja ostvaren je u skupini Odmarališta i sličnim objektima s 50,5 %, a slijede hoteli u kojima je ostvareno 28,4 % ukupnih noćenja. [17] S obzirom na druge mediteranske zemlje gdje hotelski smještaji čine 65 % kapaciteta, hoteli u Hrvatskoj svakako su premalo zastupljeni. Upravo hotelski turizam predstavlja odmak od sezonalnosti, koja se smatra negativnim aspektom hrvatskog turizma. Hoteli turistima pružaju boravak koji se ne veže direktno uz sunce i more, već je relevantan za ostale skupine turista koji posjećuju određenu destinaciju zbog drugih atrakcija i znamenitosti koje nudi. Također, radi se o turistima veće platežne moći, koji su skloni izletima, gastronomskim doživljajima i kulturnim događajima. U skupinu selektivnog turizma kojeg posjećuju hotelski gosti, svakako spada i onaj kulturni. I jednome i drugome zajednička je slabija zastupljenost u Hrvatskoj, a njihovo povezivanje i promocija jedan je od strateških ciljeva hrvatskog turizma, o čemu će više riječi biti u poglavljima koja slijede.

2. OBNOVA GRADITELJSKOG NASLIJEĐA U SVRHU TURIZMA

2.1. Povijesni razvoj kulturnog turizma i obnove naslijeđa u turističke svrhe

Kulturni turizam, kako mu samo ime govori, povezuje kulturu i turizam. Radi se o selektivnom obliku turizma kojemu je primarni cilj upoznavanje kulturne baštine i kulturnih atrakcija pojedinog područja, pa stoga za njegovo postojanje prije svega mora postojati kultura, odnosno baština određenog područja. Svjetska turistička organizacija definira kulturni turizam kao „*oblik turizma u kojem je osnovna motivacija posjetitelja naučiti, otkriti, doživjeti i posjetiti materijalne i nematerijalne kulturne atrakcije i proizvode u turističkoj destinaciji.*“ [23]

Motivacija za kulturom glavna je odlika kulturnog turista koja ga razlikuje od ostalih turista, a ona se, smatra Daniela Jelinčić, može raščlaniti u primarnu, usputnu i slučajnu motivaciju. [24] Kod primarne motivacije, jedini je cilj turista sudjelovanje u kulturnom životu destinacije, odnosno posjećivanje određenih kulturnih atrakcija. Turisti kojima je kultura primarna motivacija, posjećuju neku destinaciju zbog odlaska na izložbe, koncerte, kazališne predstave, odnosno zbog posjećivanja kulturnih događanja ili dolaze sa ciljem da vide određenu kulturnu baštinu na odabranoj lokaciji. Lokacija je gotovo uvijek uvjetovana kulturnom ponudom, zbog koje je turisti i posjećuju. Usputnu motivaciju karakteriziraju turisti koji posjećuju određenu destinaciju s nekim drugim primarnim motivom, a kultura ima sekundarno značenje. To su turisti koji su određenu destinaciju posjetili radi odmora, zabave, sportske manifestacije i sl., ali pritom imaju namjeru upoznati kulturu područja te prisustvovati kulturnim manifestacijama i običi kulturne znamenitosti. Slučajna motivacija je karakteristična za turista koji nije namjeravao posjetiti kulturne znamenitosti niti ga zanima kultura lokalnog stanovništva, ali svojim boravkom spontano dolazi u doticaj sa kulturom i stanovništvom, pritom ih upoznajući, što može biti presudno za njegova daljnja putovanja.

Kulturni turist, osim motivacije, posjeduje i određeno iskustvo, i za njim traga na svojim putovanjima. Počeci kulturnog turizma sežu daleko u prošlost. Kao što je navedeno u uvodnom poglavlju, još u starom vijeku postoje zapisi o posjetima egipatskim piramidama, što se pripisuje ljudskoj potrebi da istraži svoje korijene i baštinu, a

renesansna Grand Tour putovanja diljem Europe mogu se smatrati prvim začetnicima kulturnog turizma, gdje mladi aristokrati putuju diljem Europe u svrhu educiranja i upoznavanja kulture. Drugačiji životni stil i bolje socijalne, ekonomske i demografske prilike dovele su do rasta broja kulturnih turista. Nakon velikog razvoja masovnog turizma 50-ih godina 20. stoljeća, nekoliko desetljeća kasnije, razvoj doživljava i kulturni turizam, te biva prepoznat kao tržišni fenomen. Do porasta broja kulturnih turista prvenstveno dolazi promjenom životnih prilika, gdje veći broj populacije dobiva priliku za obrazovanje, a dolazi i do povećanja životnog standarda i platežne moći, te neki turisti bivaju zasićeni postojećom turističkom ponudom, koja se uglavnom bazirala na suncu i moru. Paralelno s porastom broja kulturnih turista dolazi do pada financiranja kulturnog sektora od strane države, pa je kulturni turizam primoran financirati se iz nekih drugih izvora, čemu je značajno pridonijela uloga međunarodnih zajednica, prije svega Europske unije, Vijeća Europe te UNESCO-a. Njihov primarni cilj bio je očuvanje kulturne baštine, što je kod turista potaknulo svijest i želju za obrazovanjem, a posljedica toga je stvaranje konkretnih programa koji su doveli do veće kvalitete kulturnog turizma i njegovog promicanja. Godine 1977., Rimski sporazum Europske unije proširen je na kulturu, a 1991. godine u sporazumu iz Maastrichta izdani su dokumenti aktivnosti koji podupiru kulturu u Europi, definirajući pritom temeljne ciljeve kroz koje je kulturno naslijeđe postalo od izuzetne važnosti. Vijeće Europe kao jedan od ciljeva definira očuvanje europske kulturne baštine, a 1984. godine u Vijeću se počinje razmatrati o razvoju kulturnog turizma kroz kulturne rute. Godinu dana kasnije osnovan je projekt „*Europska prijestolnica kulture*“ čiji je uspjeh utjecao na organiziranje brojnih kulturnih manifestacija u Europi. [25]

Kulturne turiste karakterizira jasna vizija njihovog putovanja. Oni su visokoobrazovani, dobro informirani, veće prosječne potrošnje te s konstantnim interesom za kulturom. No, da bi kulturni turisti pokazali interes za određenom destinacijom, moraju postojati određeni resursi kulturnog turizma. Kako u svom radu navodi Tonka Pančić Kombol [25], resursima kulturnog turizma smatraju se:

- spomenici (sakralni i javni spomenici, povijesne zgrade, dvorci i palače, parkovi i vrtovi, utvrde, arheološki predjeli, industrijske-arheološke građevine);
- muzeji (folklorni i umjetnički);
- rute (kulturno-povijesne i umjetničke);
- zabavni centri (kulturno-povijesni, arheološki, arhitektonski i glazbeni);

- kulturno-povijesni događaji (vjerski, svjetovni i folklorni festivali);
- umjetnički događaji (izložbe, festivali).

S obzirom na resurse, kulturni turizam može se poimati kroz tri oblika, i to kao turizam naslijeđa, povijesni turizam i turizam umjetnosti. [25] Najvažnija sastavnica turizma naslijeđa je nostalgija za prošlošću, a osnovne resurse čine ostaci prošlosti sačuvani u obliku građevina, arheoloških nalazišta, spomenika, ali i prirodno naslijeđe, poput vrtova ili povijesnih krajolika te lokalna kulturna tradicija u vidu načina života, folklor, umjetnosti i sl. Povijesni turizam karakteriziraju putovanja u područja starih kultura, a turizam umjetnosti bazira se na ljudskom izražavanju kroz povijest gdje turisti konzumiraju umjetnost obilazeći muzeje i galerije ili sudjelujući na priredbama i festivalima.

No, uz postojanje kulturnih resursa neke destinacije, ta destinacija mora pružati određenu atmosferu i stvoriti vlastiti identitet zbog kojeg će biti predmetom posjećivanja. Za kreiranje, ali i predstavljanje ponude pojedine destinacije, od izuzetne je važnosti da i lokalno stanovništvo uvidi važnost iste te da postoji dovoljan broj kvalitetnog turističkog kadra koji će na zanimljiv i kvalitetan način prezentirati kulturnu ponudu te destinacije. Atmosfera koju određena destinacija pruža od velike je važnosti za turiste, a njoj, uz domaćinstvo i gostoprimstvo lokalne zajednice i pružatelja usluga smještaja te gastronomskih i kulturnih usluga, pridonosi i opća uređenost, te čistoća same destinacije. Dobro održavana destinacija s uređenim i čistim javnim površinama, održanim parkovima, te usklađenom arhitekturom, itekako doprinosi dobrom osjećaju turista. Dobar osjećaj postiže se i pružanjem određenog doživljaja turistu, gdje je uz lokaciju nužno stvoriti i doživljaj koji će turistu omogućiti da se suživi s prostorom. Na kraju, važan faktor čini i vlastiti identitet određene destinacije. Ukoliko je neka destinacija izgradila svoj vlastiti identitet prije svega na sezonalnosti, kao što je primjerice ljetna sezona koja se bazira na suncu i moru, onda će i privlačiti tip turista koji upravo to i traže, a njezin će kulturni aspekt ostati nedovoljno izražen. Također, turisti koji žele posjetiti neku destinaciju zbog njezine kulture, potencijalno će odustati od toga ako je destinaciji neki drugi oblik turizma primaran.

Da bi neka destinacija razvila tip kulturnog turizma, mora se bazirati na određenoj strategiji razvoja. Jedna od tih je uvođenje kulture na određeno područje i to u vidu

izgradnje određenih kulturnih sadržaja, primjerice muzeja, interpretacijskih centara, galerija i slično. No, što kada postoji kultura već duboko sadržana u samoj destinaciji, u vidu graditeljskog naslijeđa? Tu se nameće pojam njezine revitalizacije. Umjesto implementiranja nove kulture u neko područje, važnost treba posvetiti obnovi i očuvanju postojeće baštine. Njenom revitalizacijom, osigurava se opstanak naslijeđa, ono postaje održivo i financijski neovisno, jer prihod dobiven korištenjem služi za daljnju zaštitu, čime dolazi do podizanja svijesti o važnosti njezine obnove i očuvanja, kako u lokalnoj zajednici tako i šire. [26] Pod pojmom održivosti kulturnog turizma podrazumijeva se posvećivanje jednake pažnje kako korištenju, tako i očuvanju kulturnih dobara. [26] Korištenje kulturne baštine pridonosi njezinoj financijskoj neovisnosti, gdje se prihod dobiven korištenjem koristi za njezinu zaštitu, a njezinom zaštitom dolazi do podizanja svijesti o važnosti njezina očuvanja. [26]

Održivi razvoj pretpostavlja poznavanje resursa baštine te njihovo iskorištavanje, ali i ograničavanje razvoja korištenja. Kod nepokretne kulturne baštine iskorištavanje resursa se pretežno odnosi na namjenu građevina, a u gradovima i krajolicima na intervencije koje pomažu u funkcioniranju određenog resursa i koje pridonose gospodarskom razvitku, ali i socijalnoj strukturi stanovnika te korisnika prostora. [27] Uspjeh revitalizacije naslijeđa, uvelike ovisi upravo o ljudima, koji će ga svojim aktivnostima i prisustvom oživjeti. Upravo se obnova graditeljskog naslijeđa u turističke svrhe, smatra primjerom uspješne i održive revitalizacije.

Da bi se ona postigla, kako navodi Vuk Tvrтко Opačić, potrebno je [28]:

- analizirati obilježja prostornog razmještaja kulturnog naslijeđa;
- ocijeniti potencijalnu turističku atraktivnost;
- utvrditi turističku dostupnost svakog pojedinog kulturno–povijesnog spomenika i lokaliteta;
- primijeniti primjeren model turističke revitalizacije.

Isti autor daje i prijedlog mogućih indikatora i bodovanja prilikom evaluacije potencijalne turističke atraktivnosti i turističke dostupnosti kulturnog naslijeđa, pa tako prilikom vrednovanja treba uzeti u obzir nekoliko indikatora: razinu kulturnog naslijeđa, estetsku vrijednost, uočljivost u prostoru, pristup, pješačku udaljenost od parkirališta ili stanice javnog prijevoza, udaljenost od smještajnih kapaciteta, udaljenost od turističko–ugostiteljske ponude, mogućnost obilaska kulturnog naslijeđa (tijekom dana i tijekom cijele godine), zastupljenost u turističkim kanalima te rizik od

degradacije kulturnog naslijeđa tijekom obilaska. Primjer bodovanja prilikom evaluacije za određene parametre, prikazan je u Tablici 2.

Tablica 2: . Prijedlog mogućih indikatora i bodovanja prilikom evaluacije potencijalne turističke atraktivnosti i turističke dostupnosti kulturnog naslijeđa

INDIKATOR	BODOVANJE
Razina kulturnog naslijeđa	0 – osobno/obiteljsko naslijeđe 1 – lokalno naslijeđe 2 – regionalno naslijeđe 3 – nacionalno naslijeđe 4 – međunarodno naslijeđe 5 – svjetsko naslijeđe (UNESCO)
Estetska vrijednost kulturnog naslijeđa	0 – bez estetske vrijednosti 1 – vrlo malena estetska vrijednost 2 – malena estetska vrijednost 3 – umjerena estetska vrijednost 4 – velika estetska vrijednost 5 – vrlo velika estetska vrijednost
Uočljivost/istaknutost kulturnog naslijeđa u prostoru	0 – neuočljivo 1 – vrlo slaba uočljivost 2 – slaba uočljivost 3 – umjerena uočljivost 4 – dobra uočljivost 5 – vrlo dobra uočljivost
Pristup kulturnom naslijeđu	0 - neuređen pristup 1 - pristup neoznačenim stazama 2 - pristup označenim stazama 3 - pristup neasfaltiranom cestom 4 – pristup uređenim pješačkim/biciklističkim stazama uz informativne ploče 5 – pristup asfaltiranom cestom s uređenim parkiralištem i informativnim pločama

Pješačka udaljenost kulturnog naslijeđa od parkirališta/ stanice javnog prometa	<p>0 – nemogućnost pristupa/prevelika udaljenost</p> <p>1 – više od 120 minuta hoda</p> <p>2 – 60 do 120 minuta hoda</p> <p>3 – 30 do 60 minuta hoda</p> <p>4 – 10 do 30 minuta hoda</p> <p>5 – do 10 minuta hoda</p>
Udaljenost kulturnog naslijeđa od smještajnih kapaciteta	<p>0 – ne postoje smještajni kapaciteti na udaljenosti manjoj od 50 km</p> <p>1 – najbliži smještajni kapaciteti udaljeni 30-50 km</p> <p>2 – najbliži smještajni kapaciteti udaljeni 10-30 km</p> <p>3 – najbliži smještajni kapaciteti udaljeni 5-10 km</p> <p>4 – najbliži smještajni kapaciteti udaljeni 1-5 km</p> <p>5 – smještajni kapaciteti u samom kulturnom dobru/na lokalitetu ili neposredno uz njega</p>
Udaljenost kulturnog naslijeđa od turističko-ugostiteljske ponude (specijalizirani centar za posjetitelje, turističke informacije općeg tipa, restorani, ponuda brze prehrane, kafići, prodavaonica suvenira)	<p>0 – ne postoje sadržaji na udaljenosti manjoj od 30 km</p> <p>1 – najbliži sadržaji udaljeni 20-30 km</p> <p>2 – najbliži sadržaji udaljeni 10-20 km</p> <p>3 – najbliži sadržaji udaljeni 5-10 km</p> <p>4 – najbliži sadržaji udaljeni 1-5 km</p> <p>5 – sadržaji u samom kulturnom dobru/na lokalitetu ili neposredno uz njega</p>
Mogućnost turističkog obilaska kulturnog naslijeđa tijekom dana	<p>1 – turistički obilazak moguć samo tijekom dnevnog svjetla</p> <p>2 – turistički obilazak moguć tijekom dnevnog svjetla i noću</p>
Mogućnost turističkog obilaska kulturnog naslijeđa tijekom godine	<p>1 – turistički obilazak moguć samo ljeti</p> <p>2 – turistički obilazak moguć izvan zimskog razdoblja</p> <p>3 – turistički obilazak moguć tijekom cijele godine</p>
Zastupljenost kulturnog naslijeđa u turističkim	<p>0 - nije zastupljeno</p> <p>1 – zastupljeno kao skupna atrakcija</p>

komunikacijskim kanalima/sredstvima (razglednice, brošure, internetske stranice, tiskani turistički vodiči)	2 – zastupljeno nazivom konkretnog kulturnog dobra/lokaliteta 3 - zastupljeno nazivom i objašnjenjem u tekstu konkretnog kulturnog dobra/lokaliteta 4 - zastupljeno nazivom, objašnjenjem u tekstu i slikom konkretnog kulturnog dobra/lokaliteta 5 - zastupljeno posebnom internetskom stranicom, specijaliziranom brošurom ili u specijaliziranom turističkom vodiču
Rizik od degradacije kulturnog naslijeđa uslijed turističkih obilazaka	0 – neizbježna degradacija 1 – vrlo veliki rizik 2 – veliki rizik 3 – umjereni rizik 4 – maleni rizik 5 – vrlo maleni rizik

Analizirajući obilježja prostornog razmještaja kulturnog naslijeđa, moguće je izdvojiti četiri modela turističke revitalizacije kulturnog naslijeđa: koncentrirani ili točkasti model, raspršeni urbani model, linearni tematski model te regionalni umreženi model. [29]

Koncentrirani ili točkasti model moguće je primijeniti u svim tipovima turističkih prostora, ali je najpogodniji za vrednovanje kulturnih dobara velike turističke atraktivnosti kod kojih je moguće izazvati određeni osjećaj senzacije. Riječ je o modelu u kojemu revitalizacija pojedinačnih kulturno–povijesnih spomenika predstavlja zasebnu turističku atrakciju, a za cilj ima izazivanje određene senzacije kod turista, težeći pritom jedinstvenosti. Ovaj se model može također primijeniti i promjenom funkcije, odnosno načina korištenja pojedinačnih kulturno–povijesnih građevina.

Primjer primjene ovakvog modela je obnova kaštela Petrapilosa pokraj Buzeta. Srednjevjekovna obrambena utvrda podignuta je na litici na 119 metara nadmorske visine, a nakon požara u 17. stoljeću srušena je i napuštena. [30] Riječ je o pojedinačnom kulturnom dobru koje se nalazi poprilično izolirano od urbanih sredina i ostalih atrakcija, a procesom konstruktivne sanacije i konzervacije ziđa, a kasnije i

obnove, kaštel je postao turističkom atrakcijom, koju turisti posjećuju upravo radi njega samog i njegove atraktivnosti (Slika 5.).

Slika 5: Obnovljeni Kaštel Petrapilosa

S raspršenim urbanim modelom teži se povezati raspršene spomenike kulture ili kulturno naslijeđe u urbanom prostoru u cjelinu koja će biti povezana i funkcionalna. Koristi se kada unutar urbane cjeline postoji veći broj pojedinačnih kulturno-povijesnih lokaliteta raspoređenih na različitim lokacijama na kojima je moguće rekonstruirati doživljaj lokacije u njezinom povijesnom kontekstu. Model se primjenjuje na ona mjesta koja sama nisu toliko atraktivna da bi bila predmetom posjećivanja od strane turista, ali kao cjelina ona dobivaju na atraktivnosti.

Primjena ovakvog modela vidljiva je na primjeru Grada Rijeke, gdje se integriranim programom „*Turistička valorizacija reprezentativnih spomenika riječke industrijske baštine*“, sufinanciranim sredstvima Europske Unije, nastoji stvoriti jedinstven kulturno-turistički proizvod revitalizacijom i novim sadržajima riječke industrijske baštine. Program osim rekonstrukcije i stavljanja u funkciju dva spomenika kulture – broda Galeb i Palače Šećerane (Slika 6.), predviđa i kreiranje novih sadržaja i aktivnosti

koje će imati višestruku kulturnu i komercijalnu namjenu, a sa ciljem promoviranja projekta i senzibiliziranja javnosti za kulturnu baštinu. [31]

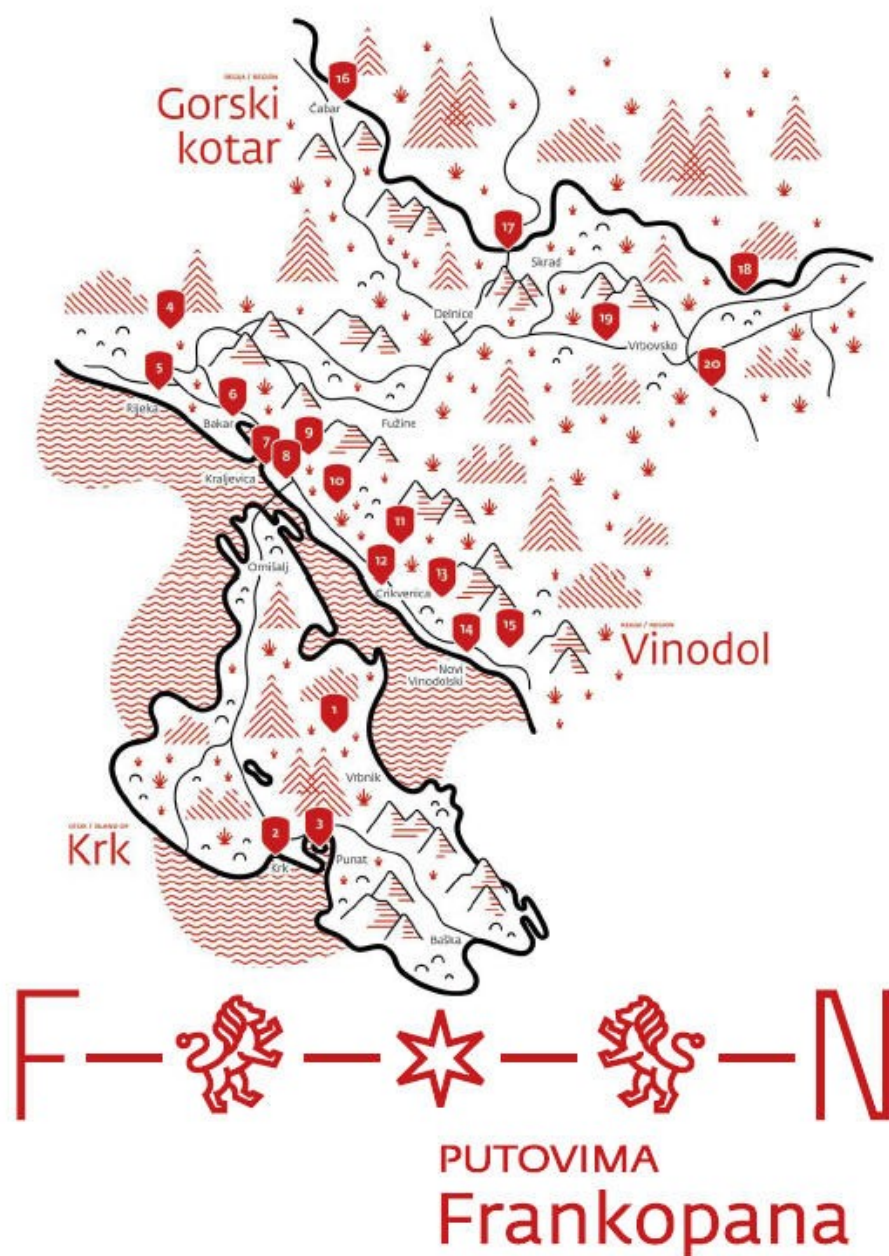

Slika 6: Obnovljena Palača Šećerane, središnja dvorana 1. kata

U središtu linearno tematskog modela je trasa koja na tematski način povezuje naslijeđe nekog kraja, a kao cilj ima zadovoljiti potrebe turista primarno motiviranih kulturom. Ovaj se model primjenjuje u vrednovanju lokaliteta koje je moguće linijski povezati, bilo u urbanom ili ruralnom prostoru sa ostalim kulturnim rutama. Kod ovog modela, uz utvrđivanje prostornog razmještaja kulturnih dobara na trasi, potrebno je i odabrati ona dobra koja će se tematski najbolje uklopiti.

Primjer ovakvog modela je „*Kulturno-turistička ruta Putovima Frankopana*“ koja za cilj ima zaštititi kulturno naslijeđe obitelji Frankopan na području Primorsko-goranske županije. Ruta obuhvaća 17 frankopanskih kaštela i 3 sakralne lokacije, čijom se revitalizacijom planira privući veći broj posjetitelja, stvarajući pritom kulturno-turistički proizvod. Uz to, rutom se želi oživjeti manje razvijene krajeve županije te razviti osjećaj povezanosti na regionalnoj razini. [32] „*Kulturno-turistička ruta Putovima Frankopana*“ (Slika 7.) dijelom predstavlja i primjenu regionalnog umreženog modela.

Regionalni umreženi model bazira se na povezivanju kulturno–povijesnih dobara i lokaliteta regije s ostalim atrakcijama, a kao cilj ima uz kulturne, pružiti turistima i mogućnost upoznavanja ostalih turističkih atrakcija. Za njegovu implementaciju, potrebno je odabrati ona dobra koja na najbolji način prezentiraju kulturnu raznolikost pojedine regije.

Slika 7: Geografski prikaz Kulturno turističke rute Putovima Frankopana

Iako je turistička ponuda u posljednje vrijeme obogaćena brojnim revitaliziranim graditeljskim naslijeđem u Republici Hrvatskoj, još uvijek kulturni turizam nije među glavnim motivima posjeta, a o čemu svjedoče i podaci Instituta za turizam. U istraživanju stavova i potrošnje turista u Hrvatskoj – TOMAS Hrvatska 2019., kultura i umjetnost nalaze se tek na šestom mjestu motiva dolaska turista u Hrvatsku, i to u ukupnom postotku 12,7 % u Jadranskoj Hrvatskoj, odnosno 15,7 % u Kontinentalnoj Hrvatskoj. [33] Na temelju tih podataka može se zaključiti kako obnova graditeljskog naslijeđa u svrhu turizma u Hrvatskoj još uvijek nije dosegla značajniju ulogu, iako sustavni razvoj kulturnog turizma započinje izradom Strategije razvitka kulturnoga turizma. Osobito je značajna strategija iz 2004. godine, koja je za cilj imala definirati prepreke koje sprečavaju razvoj sudionika kulturnog turizma te pronaći način kako ih premostiti, osvještavajući pritom sudionike o dobrobitima kulturnog turizma, u vidu njegovog ekonomskog potencijala. Strateški prioriteti strategije iz 2004. godine bili su: stvaranje okruženja koje je poticajno za razvoj kulturnih turističkih proizvoda, uspostavljanje sustava organizacije i pronalazak mehanizama koji će dovesti do uspješne suradnje među sektorima, podizanje razine znanja i vještina u cilju uspješnog razvoja kvalitetnih proizvoda, podizanje standarda kulturnih turističkih proizvoda te unaprjeđenje sustava informiranja, promocije i promidžbe kulturnih turističkih proizvoda. [34] Razlog još uvijek nedovoljne zastupljenosti kulturnog turizma na području Hrvatske, bez obzira na dugu tradiciju zaštite i očuvanja kulturnih dobara, leži u brojnim problemima održivog korištenja graditeljske baštine. Ti su problemi detaljno analizirani u Strategiji zaštite, očuvanja i održivog gospodarskog korištenja kulturne baštine Republike Hrvatske za razdoblje 2011. – 2015. Prije svega, stanje graditeljske baštine je nezadovoljavajuće, često u ruševnom obliku, nedovoljno održavano i zapušteno, čemu pridonose i neriješena imovinsko-pravna i vlasnička pitanja. Zatim, ne postoji dovoljan broj stručnjaka za izradu konzervatorskih studija i podloga za sanaciju i obnovu, kao ni dovoljan broj konzervatora arhitektonske i urbanističke struke u konzervatorskim odjelima koji bi sudjelovali na svim razinama prostornog i urbanističkog planiranja. Nadalje, podzakonske regulative, metodologija i sustavna informatizacija nisu dovoljno razrađeni niti regulirani, kao ni kriteriji valorizacije kulturnih dobara i mehanizmi korištenja sredstava. Na sve to utječe i nedovoljna senzibiliziranost za kulturnu baštinu u lokalnim zajednicama kao i nepostojanje stimulativnih mjera za ulaganje u obnovu kulturne baštine.

No, uz revitalizaciju graditeljskog naslijeđa u turističke svrhe dolaze i brojne polemike, uglavnom vezane uz štetu koju turizam radi kulturnim dobrima, pretežito zbog prevelikog iskorištavanja određenog potencijala uz premalu zaštitu. Preveliki broj turista, odnosno globalizacija kulturnih turista, dovodi do uništavanja kako samog graditeljskog naslijeđa, tako i ambijenta u kojem se oni nalaze. Komercijalizacijom kulture u turizmu dolazi do pretjeranog korištenja kulture, čime ona gubi na vrijednosti. Zato je od velike važnosti pronaći pravi balans – koliko turizma je dovoljno? Nadalje, uz revitalizaciju javlja se problem stupnja i veličine promjena koju ona izaziva. Promjena namjene građevine ili prostora te njezino osuvremenjivanje gotovo uvijek dovode do promjene bilo strukture, organizacije prostora ili oblikovanja. U svrhu reguliranja promjena, ali i stimuliranja razvoja nameće se model preventivne zaštite, kojim se ograničava stupanj revitalizacije do one mjere koja je prihvatljiva za pojedini objekt ili cjelinu, jer i pretjerana revitalizacija dovodi do propadanja vrijednosti strukture. Dakle, bez obzira što revitalizacija u turističke svrhe uglavnom nosi sa sobom brojne pozitivne aspekte, kao što su sprječavanje daljnjeg propadanja kulturnog dobra, njegovu obnovu i korištenje, ona također u nekim slučajevima može imati negativne utjecaje na baštinu. [27] Osim toga, nije svako graditeljsko naslijeđe pogodno za revitalizaciju u turističke svrhe, pa se tako nameće pitanje odabira kulturnog dobra koje će se u tu svrhu revitalizirati. Da bi se izvršio odabir, potrebno je provesti istraživanje tržišta te na osnovu njega formirati određeni proizvod. Sam postupak revitalizacije graditeljskog naslijeđa je stručni problem, s obzirom da se radi o složenim zahvatima koji zahtijevaju velike financijske izdatke i suradnju sudionika koji posjeduju određeno iskustvo upravo u takvim zahvatima, od konzervatora, do izvođača radova, nadzora te na koncu investitora. Upravo se s financijskog aspekta postavlja pitanje postoje li dovoljna financijska sredstva kojima se mogu na kvalitetan način izvršiti određeni zahvati. Drugi problem se javlja nakon obnove objekta. Naime, često se dogodi da objekti, čija je namjena vrlo dobro koncipirana i čija je obnova dobro izvedena, nakon obnove nisu u mogućnosti provesti održavanje na adekvatan način. Taj problem ponovno dovodi do financijskih troškova. Navedene bi probleme trebalo razraditi već u fazi pripremnih aktivnosti prilikom revitalizacije objekata kulturne baštine, i to na način da se provede ocjena mogućnosti i stupnja realnosti realizacije revitalizacije prema konzervatorskom projektu. Konzervatorski projekt definira obuhvat zahvata i opseg poslova, a uza sve treba voditi računa i o visini troškova te

mogućnosti njihova financiranja i definiranju najbolje namjene revitaliziranih objekata. Dakle, glavna je svrha ovakvog pristupa odabir kulturnih dobara koji su pogodni za revitalizaciju, te odabir njihove najbolje namjene pritom ispunjavajući konzervatorske kriterije i vodeći računa o ekonomsko-financijskim kriterijima. [35] Odabir kulturnih dobara ovisno o kategoriji kojoj pripadaju i njihova obnova u turističke svrhe bit će obrađeni u poglavljima koja slijede.

2.2. Obnova povijesnih cjelina u turističke svrhe

Prema Zakonu o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, kulturno-povijesnom cjelinom smatra se naselje ili dio naselja kao i područje, koji su zaštićeni kao kulturno dobro, odnosno čine ju skupine gradskih ili seoskih građevina, koje međusobno moraju biti dovoljno dobro povezane da nose prostorno prepoznatljiva obilježja. Tu spadaju povijesna naselja i dijelovi naselja te povijesno-memorijalna područja. Upravo je ta povezanost najvažnije obilježje kulturno-povijesnih cjelina jer su njezini dijelovi međusobno ovisni i ne mogu se dijeliti na vrijedne ili bezvrijedne, jer je svaki dio doprinio njezinoj zajedničkoj povijesti. Istim su Zakonom propisane pojedine odredbe koje se odnose na zaštitu i očuvanje kulturno-povijesne cjeline, kao što su izrada urbanističkog plana uređenja, te izdavanje posebnih uvjeta i prethodnog odobrenja za gradnju. No, bez obzira na odredbe propisane Zakonom, činjenica je da u Hrvatskoj, više od dvije trećine kulturno-povijesnih cjelina nema donesen urbanistički plan uređenja. [36]

Prema Registru kulturnih dobara, u Hrvatskoj je zaštićeno 420 kulturno-povijesnih cjelina, no nažalost, samo je mali broj istih uopće revitaliziran, a osobito u svrhu turizma, upravo iz razloga jer cjelini pripadaju pojedinačni objekti od kojih su brojni stambeni čija je revitalizacija isključivo odabir vlasnika nekretnine. No, u posljednje vrijeme postoje brojni programi ili strategije razvoja čiji je cilj potaknuti upravo obnovu kulturno-povijesnih cjelina.

Primjer jednog takvog programa je „*Povijest na zrnu soli*“, čijom je provedbom kulturno-povijesna cjelina Stona s gradskim zidinama i utvrdama na pragu da postane turistička atrakcija koja promovira kulturnu baštinu. Kulturno-povijesna cjelina Stona sastoji se od Stona, Malog Stona i zidina koje ih povezuju, te prirodnih rezervata - Malostonskog zaljeva, Stonskog Polja i solane. Stonske zidine, duljine oko 5,5

kilometara, izgrađene su nakon što je Dubrovnik stekao poluotok Pelješac u 14. stoljeću, kako bi se zaštitila solana koja je Dubrovačkoj Republici donosila trećinu prihoda. Uz obrambene zidine, planski su sagrađena dva gradića – južno Ston, te sjeverno Mali Ston, a obuhvaćaju i Veliki zid s trima tvrđavama te Veliki kaštio, poznatiji pod nazivom tvrđava sv. Jeronima, te su ukupno omeđene sa 10 okruglih i 31 četvrtastom kulom te sa šest polukužnih bastiona, čineći tako drugi po veličini fortifikacijski kompleks na svijetu. [37]

Slika 8: Stonske zidine

Projektom „*Povijest na zrnu soli*“, planirano je provođenje brojnih aktivnosti s osnovnim ciljem turističke valorizacije obnovljenih područja, od kojih su najvažnije: rekonstrukcija i uređenje tvrđava Veliki Kaštio i Koruna, rekonstrukcija i uređenje južnog dijela Stonskih zidina te uređenje parka Komarda, proširenje i obnova Stonskog lapidarija, obnova Napoleonovog puta u dijelu koji prolazi općinom Ston, te nadogradnja tematske staze „*Pelješac – vinsko carstvo*“. Osnovni cilj projekta nadopunjuje se s razvojem dodatnog turističkog sadržaja koji će obogaćivati primaran turistički proizvod te njegovom promocijom. Turistička zajednica općine Ston naručila je Strateški marketing plan Stona i Malog Stona kao turističkog odredišta za razdoblje od 2017. do 2022. godine koji čini sastavni dio projekta „*Povijest na zrnu soli*“. Marketinški plan naručen je nakon što je zaključeno kako područje Općine Ston obiluje

turističkim potencijalom, kako zbog prirodnih ljepota, tako i zbog bogate kulturno-povijesne baštine, ali je bez obzira na ta bogatstva turizam i dalje nedovoljno zastupljen. Provedbom projekta planiran je razvoj novih turističkih sadržaja, a marketinškim planom njihova promocija. Iako je projekt nominiran u finale Najboljeg europskog projekta 2020. godine, važno je napomenuti kako je sama obnova kulturno-povijesne cjeline Stona započela još u drugoj polovici dvadesetog stoljeća, no radovi su do početka 21. stoljeća tekli sporo zbog raznih okolnosti – prije svega Domovinskog rata te velikog potresa koji je Ston pogodio 1996. godine, ali i zbog pozamašnih financijskih sredstava koje je zahtijevala obnova te kompleksnosti samog programa obnove. Od 2003. godine, inicijativom i financiranjem Društva prijatelja dubrovačke starine, a pod nadzorom dubrovačkih konzervatora, započinju ozbiljniji radovi na obnovi kulturno-povijesne cjeline Stona.

Slika 9: Pogled na Stonske zidine s obnovljene kule

Ono što je zasigurno pridonijelo turističkoj valorizaciji ove kulturno-povijesne cjeline je snimanje popularne serije Igre prijestolja upravo na stonskim zidinama, čime je Ston postao nezaobilazna destinacija za takozvane filmske turiste, što su dobro iskoristile turističke agencije koje brojne aranžmane baziraju upravo na tome, poput primjerice nautičke rute koja obilazi destinacije u Hrvatskoj na kojima je snimana serija.

Još jedan primjer obnove kulturno-povijesne cjeline u turističke svrhe je Ruralna cjelina zaseoka Škopljanci, upisana u Registar kulturne baštine pod brojem Z-3587 kao zaštićena kulturno-povijesna cjelina, poznatija pod nazivom Eko etno selo Škopljanci. Selo se nalazi u Kaštelanskoj zagori, iza brda Kozjak, i karakteriziraju ga izvorni, tradicijski građeni objekti. Cijelo selo smješteno je oko nekoliko otvorenih seoskih prostora omeđenih stambeno-gospodarskim objektima koji su sačuvani u svom izvornom obliku, čime je selo očuvani primjer tradicijskog graditeljstva, gdje okosnicu čine kamene prizemnice ili katnice s vanjskim stubištem te otvorenim ognjištem. [8]

Slika 10: Eko etno selo Škopljanci

U kršu dalmatinskog zaleđa vadio se kamen kojim su zidani kako stambeni, tako i gospodarski objekti. Razlika u zidanju obično je bila u kvaliteti kamena, načinu obrade te upotrebi veziva. Za stambene objekte kamen se bolje obrađivao, a zidovi su zidani u vapnenom mortu s ispunom od manjeg kamena. Konstrukcijski vezni elementi na uglovima su veliki komadi bolje obrađenog kamena, koji osim konstrukcijskog povezivanja zidova na uglovima uvelike doprinose i estetskom dojmu objekta. Sljubnice su, u skladu s tradicijom, obrađene u ravnini zida – tzv. dersovanjem. Dersovanje je način popunjavanja sljubnica mortom, na način da se višak nanesenog morta obriše i očetka, ali u ravnini zida, ne upušteno s obzirom na lice zida. Obično se izvodi vapnenim mortom na kamenim zidovima koji se ne žbukaju, gdje mort dijelom prelazi preko ruba kamena, odnosno ide u „*nulu*“ na kamen. Gospodarske zgrade građene su od kamena lošije kvalitete i zbog ekonomičnosti – bez veziva. Pregradni zidovi izvođeni su od pruća te ožbukani obostrano ilovačom. Krovovi su dvostrešni,

pokriveni kamenim pločama ili kupom kanalicom, postavljanih u vapneni mort – u svim prostorijama osim u kuhinji, kako bi se omogućilo prozračivanje. Važan tradicijski element ovoga kraja su i solari, odnosno volte, balature, čija je glavna svrha bila povezivanje prizemlja i kata objekta, no s vremenom su uočene i brojne ostale prednosti njihove gradnje. Primjerice, njegova pozicija na južnim dijelovima objekta osiguravala je zaštitu konobe od insolacije, dok je zimi služio kao svojevrsna zaštita od hladnoće s pristupom suncu. Prozore i vrata karakteriziraju kamene pragovi – kamene erte. Prozori su obično jednokrilni ili dvokrilni sa škurama uobičajeno sa horizontalnim ukkladama, koje su karakteristične i za vrata. [38]

Slika 11: Tipična kuća dalmatinske zagore – Eko etno selo Škopljanci

Upravo ovi objekti čine okosnicu turističkog razvoja ovog kraja. Prije dvadesetak godina, više od polovice objekata, inicijativom obitelji Bože Škopljanca, obnovljeno je poštujući tradiciju i arhitekturu Dalmatinske zagore, a pod strogim nadzorom konzervatorskog odjela u Trogiru. Selo, iz kojeg se većina stanovnika iselila, jedan je od

boljih primjera obnove kulturno-povijesne cjeline u turističke svrhe. U objektima sačuvanim u izvornom obliku, smještene su dvije dalmatinske konobe uređene u autohtonom stilu i s ponudom tradicionalnih jela, etnografski muzej koji sadrži zbirku s više od 800 dobro očuvanih tradicijskih predmeta, muzej za bika posvećen biku kao životinji u kojem je moguće razgledati kipiće bikova, drvoreze, rogove šampiona te pogledati projekcije borbi bikova, kušaonice i ostalo, a brojne manifestacije koje se održavaju u zaseoku iz godine u godinu privlače veliki broj kako domaćih, tako i stranih turista. Najpoznatija od njih zasigurno je i kontroverzna Bikijada, tradicionalna borba bikova, koja se održava od 1993. godine i koju svake godine posjeti 10–15 tisuća ljudi te bude popraćena od strane mnogih medija. Prema Bikijadi, snimljen je i film „*Sonja i bik*“, koji je dodatno popularizirao selo, a sama životinja dobila je svoj muzej. Osim Bikijade, obitelj Škopljanac i brojnim drugim manifestacijama unaprjeđuje svoju ponudu, pa tako turisti mogu prisustvovati na Seoskoj olimpijadi, Ivanjskim noćima, Radočkim mačkarama, ali i uživati u zelenim terenima pod stoljetnom krošnjom hrasta medunca, zaštićenog spomenika prirode Republike Hrvatske. [39] Ovaj primjer je specifičan jer selo nije imalo turističku tradiciju. Stoga ne radi se o unaprjeđenju kvalitete postojeće turističke ponude, već o stvaranju turističke ponude revitalizacijom kulturnih dobara u pravom smislu, u ovom slučaju u svrhu ruralnog turizma.

2.3. Obnova povijesne javne arhitekture u turističke svrhe

Prema Zakonu o gradnji, „*zgrada javne namjene je zgrada ili dio zgrade koju koristi tijelo javne vlasti za obavljanje svojih poslova, zgrada ili dio zgrade za stanovanje zajednice te zgrada ili dio zgrade koja nije stambena u kojoj boravi više ljudi ili u kojoj se pruža usluga većem broju ljudi.*“ [40] Javni prostor se definira kao područje ili mjesto koje je dostupno svima i u kojem se ljudi nalaze s ciljem posjećivanja različitih manifestacija, rekreiranja, odmaranja ili druženja. [41] Upravo su javni prostor i zgrade javne namjene predmet proučavanja javne arhitekture, od koje je veliki dio zaštićen kao kulturno dobro. Brojni su primjeri revitalizacije povijesne javne arhitekture, ali se često njihova revitalizacija ne događa, ili barem ne sa primarnim ciljem, u turističke svrhe. Povijesna javna arhitektura obnavlja se prije svega s ciljem uspješnog zadržavanja svoje primarne funkcije. Pa se tako često radi o rekonstrukciji postojećih objekata, primjerice vijećnica, škola, zdravstvenih ustanova i sličnih prostora koji

nemaju turističku funkciju. No, postoje, osobito u posljednje vrijeme, primjeri revitalizacije u turističke svrhe.

Primjer takve revitalizacije može se vidjeti u obnovi šibenskih tvrđava. Grad Šibenik obiluje prirodnim i kulturnim znamenitostima, o čemu svjedoči i podatak da se čak dva spomenika kulture nalaze pod zaštitom UNESCO-a – katedrala sv. Jakova i tvrđava sv. Nikole. Osim tvrđave sv. Nikole, u gradu se nalaze još tri tvrđave – tvrđava sv. Ivana, tvrđava Barone i tvrđava sv. Mihovila - najstariji gradski spomenik. Upravo je njenom revitalizacijom pokrenuto proširenje ponude kulturnog turizma čime se doprinijelo održivom gospodarskom razvoju grada Šibenika, kojeg se dugi niz godina povezivalo s vojnom i industrijskom namjenom. Projektom revitalizacije tvrđave sv. Mihovila, koji je započeo 2012. godine, izvedeni su infrastrukturni radovi koji su obuhvatili izgradnju ljetne pozornice te uređenje podzemnog dijela tvrđave smještene na brdu povrh grada Šibenika visokom 80 metara.

Slika 12: Tvrđava sv. Mihovila 2010. godine – prije revitalizacije

Tvrđava, koja je do tada bila zatvorena za javnost, revitalizacijom je postala spomenik dostupan posjetiteljima koji se prostire na 2600 četvornih metara. Osim pozornice, obnovljene su i dvije cisterne iz 15. stoljeća, a njihov prostor prenamijenjen je u multimedijalne izložbe s brojnim sadržajima.

Slika 13: Digitalni sadržaji unutar obnovljenih cisterni

Također, projektom je izrađeno nekoliko studija i planova, kao i brojni promotivni materijali, a tvrđava kontinuirano doprinosi gospodarskom razvoju područja. Projekt revitalizacije obilježile su i konzervatorsko-restauratorske polemike oko unosa novog sadržaja i probijanja novih ulaza u tvrđavu, ali i neadekvatnoj obnovi tvrđave, čime su prema nekim autorima prekršena načela konzervatorske struke. [42] S druge strane, projektant projekta obnove, Tomislav Krajina, cijeli je projekt zamislio upravo kao naglašenu intervenciju, ne pokušavajući prikriti izvorno novom gradnjom. Upravo su zato korišteni materijali koje ne možemo naći u tradicionalnoj gradnji tog vremena, poput čelika, stakla ili natur-betona. [43] Međutim, ovim se projektom postignulo trajno održavanje kulturnog dobra s obzirom da financijski prihodi to omogućavaju, čime je tvrđava postala samoodrživa, i to prvenstveno zbog novoizgrađene ljetne pozornice s preko tisuću sjedećih mjesta, na kojoj se odvijaju brojni kulturno-koncertni programi. U prilog tomu govori i broj turista. Grad Šibenik je 2013. godine posjetilo nešto više od 225 tisuća turista, a 2014. godine ta je brojka prešla 244 tisuće turista.

[44] Upravo je te godine, iako tek u lipnju, otvorena revitalizirana tvrđava sv. Mihovila, koju je u prva tri mjeseca posjetilo više od 80 tisuća posjetitelja, čime ona postaje najposjećeniji fortifikacijski objekt u Hrvatskoj nakon Dubrovačkih zidina. [43]

Slika 14: Tvrđava sv. Mihovila nakon revitalizacije

Nakon obnove tvrđave sv. Mihovila započeo je s provedbom projekt obnove tvrđave Barone, po veličini najmanje od šibenskih fortifikacija. Njezina izgradnja seže u 17. stoljeće, nedugo nakon početka Kandijskog rata. Taj četverogodišnji rat između Turaka i Mlečana, Šibenčanima je bio povod da natjeraju Mlečane da ojačaju fortifikacijski sustav grada. Tvrđava je građena takozvanom „*terrapien*“ tehnikom, gdje je bastionski sustav ojačan nanosima zemlje koji za cilj imaju sprječavanje probijanja zidova. [45] Sagrađena je u obliku zvijezde na brdu Vidakuša, a rasprostire se na dva nivoa – viši obrambeni s dva polubastiona spojena kurtinom, te niži sa zgradama za smještaj vojnika i vojne opreme. Nakon Kandijskog rata, tvrđava gubi obrambenu funkciju čime polako započinje njezino propadanje, a u 19. stoljeću i napuštanje. [46]

Slika 15: Tvrđava Barone prije obnove

O obnovi tvrđave Barone počelo se razmišljati još početkom 20. stoljeća kada otkupom postaje vlasništvom grada, no bez sustavnog projekta definirane namjene, tvrđava nije mogla biti uspješno revitalizirana, o čemu svjedoči i podatak da je tijekom godina služila kao meteorološka stanica, a bilo je i pokušaja iskorištavanja potencijala kroz ugostiteljsku namjenu kada je dio tvrđave služio kao restoran. [47] Projekt sustavne i planirane obnove tvrđave Barone započeo je 2014. godine, inicijativom Društva za očuvanje šibenske baštine „*Juraj Dalmatinac*“ i uključivao je infrastrukturne radove na renovaciji, poput obnove bedema tvrđave te rekonstrukcije grudobrana i topovskih otvora. Osim toga, izgrađen je i opremljen gastro-kulturni centar koji promovira lokalnu gastronomiju, te igralište za djecu, a izgrađen je i amfiteatar, zahvaljujući povoljnoj nivelaciji terena. [48] Cilj obnove bio je korištenjem moderne tehnologije pretvoriti tvrđavu u interaktivni muzej. Korištenjem tehnologije proširene stvarnosti dat je prikaz Šibenika u 17. stoljeću, kao i gradnje tvrđave i osmanskih napada, čime je stvoren novi sadržaj. O uspješnosti revitalizacije, barem u turističke svrhe, govori broj

posjetitelja. U pet godina od revitalizacije, tvrđavu Barone posjetilo je nešto više od 200 tisuća posjetitelja. [49]

Slika 16: Tvrđava Barone nakon obnove

Gotovo paralelno s projektom revitalizacije tvrđave Barone, započinje i projekt sustavne obnove tvrđave sv. Nikole u kanalu sv. Ante, koja se od 2017. godine nalazi na UNESCO popisu svjetske baštine. Riječ je o tvrđavi čija gradnja datira u 16. stoljeće, a smatra se jedinstvenim spomenikom fortifikacijskog graditeljstva renesanse. Smještena je na ulazu u Kanal sv. Ante u Šibeniku, na otoku Ljuljevcu i jedina je mletačka utvrda smještena na moru. [50]

Slika 17: Tvrđava sv. Nikole

Sustavno je istraživana i obnavljana od kraja 70-ih godina 20. stoljeća. Nakon što je dvije godine bila zatvorena za javnost, službeno je otvorena u lipnju 2019. godine, i to nakon što su izvršeni građevinski radovi na čišćenju objekta i nužnoj sanaciji te omogućavanju sigurnog pristupa lokalitetu.

Slika 18: Tvrđava sv. Nikole nakon radova nužne sanacije 2019. godine

Iste je godine predstavljen projekt obnove tvrđave, odnosno dovršena je izrada projektne dokumentacije od strane Hrvatskog restauratorskog zavoda. Projekt je specifičan jer na prvom mjestu nije obnova u turističke svrhe, već predviđa obnovu tvrđave prema pravilima struke, poštujući povijesni oblik tvrđave, bez dodavanja novih sadržaja. Turizam, u ovom slučaju, bio bi samo jedan od izvora kojim bi se financiralo održavanje tvrđave. Radovi provedbe projekta na temelju projektne dokumentacije tek moraju uslijediti, a tek njihovim završetkom biti će moguće govoriti o revitalizaciji tvrđave.

Slika 19: 3D vizualizacija izgleda revitalizirane Tvrđave sv. Nikole

Sam Kanal sv. Ante, u kojemu je smještena tvrđava sv. Nikole, zaštićen je 1974. godine kao značajan krajobraz velike krajobrazne vrijednosti kao i područje bioraznolikosti i georaznolikosti te kulturne vrijednosti. [50] Turistička valorizacija kanala započela je prije izrade projekta obnove tvrđave sv. Nikole, pa je 2013. godine otvorena šetnica kroz Kanal sv. Ante čime je kanal postao dostupan kako građanima, tako i turistima. Osim šetnice, uređen je vidikovac na najvišoj koti kanala, pristup pristaništu i morskom tunelu, te drveni most do otoka Školjića.

Slika 19: Drveni most do otoka Školjića – dio revitalizirane šetnice

Druga faza turističke valorizacije Kanala sv. Ante započela je 2021. godine i obuhvaća preuređenje zgrade nekadašnjeg vojnog kompleksa u posjetiteljski centar s uređenjem infrastrukture i okoliša. Posjetiteljski centar biti će edukativne namjene, a zamišljen je kao mjesto na kojemu će biti prezentirano prirodno bogatstvo područja. [51]

Osim navedenih ostvarenih projekata revitalizacije, 2016. godine, Gradu Šibeniku dodijeljen je najveći projekt iz fondova Europske unije do sada – projekt revitalizacije područja Tvrđave sv. Ivana. Tvrđava sv. Ivana, smještena na 120 metara visokom brdu, najveća je šibenska fortifikacijska utvrda. Izgrađena je 1646. godine u 58 dana kako bi se grad mogao zaštititi od napada Osmanlija. Radovi na projektu revitalizacije započeli su na proljeće 2019. godine i predviđaju obnovu dvije cjeline tvrđave – sjeverne te južne, kao i obnovu područja unutar tvrđave, koja se prostire na nešto više od 18 tisuća četvornih metara. Podnožje sjevernog dijela visokog zidanog nasipa, takozvanih „klijesta“ biti će bazirano na gastro-vizualnom konceptu, dok će cijela tvrđava poslužiti kao jedinstveni edukativni kampus sa smještajnim kapacitetima. [47] Završetak radova predviđen je za jesen 2021. godine.

Slika 20: Tvrđava sv. Ivana prije revitalizacije

Za razliku od ostalih dalmatinskih gradova, šibenske su tvrđave, iako solidno očuvane, dugi niz godina bile bez određene namjene, uz nekoliko neuspjelih pokušaja revitalizacije, pa samim time njihova vrijednost nije bila u pravoj mjeri prepoznata od strane kulturnih turista, ali niti domicilnog stanovništva. Projektima revitalizacije, uz adekvatno vođenje revitaliziranih tvrđava, proširena je ponuda kulturnog turizma šibenskog područja stvaranjem novih turističkih sadržaja oplemenjenih inovativnom kulturnom, umjetničkom, vizualnom, gastronomskom i drugom namjenom, čime se Šibenik svrstao na kartu kulturnih turista. O tome govori i podatak da je inicijalno zamišljeno da revitalizirane tvrđave rade samo ljeti, no zbog velikog broja posjetitelja, pokazalo se da je rad moguć i štoviše, samoodrživ tijekom cijele godine. Projekt revitalizacije šibenskih tvrđava najveći je zahvat na fortifikacijama u državi. Iako oko same projektne dokumentacije, izvedbe, te u konačnici korištenja prostora, postoje brojne polemike konzervatorske struke, revitalizacija je nekada najbolji način da se kulturna baština sačuva od propadanja.

2.4. Obnova povijesne industrijske arhitekture u turističke svrhe

Industrijskom arhitekturom smatra se razdoblje od druge polovice 18. stoljeća, kada dolazi do promjena u arhitekturi uzrokovanim razvojem industrije, prije svega u Velikoj Britaniji. Među prvima je za to zaslužan Abraham Darby, koji je otvaranjem prve visoke peći na pogon koksom učinio dostupnom masovnu proizvodnju željeza, čime je otvoren put za brojne druge izume koji su uslijedili, između ostalog i parnog stroja, čijom primjenom započinje Prva industrijska revolucija. Željezo se tako počinje primjenjivati u brojnim industrijskim građevinama, uglavnom kao konstruktivni element stupova ili greda. Tvornica tekstila Marshall & Benyon & Bage u Shrewsburyju 1797. godine postaje prva zgrada s potpunom konstrukcijom od lijevanog željeza. Osim željeza i stakla, i brojni tradicionalni materijali doživjeli su razvoj u proizvodnji, poput opeke ili drva. Krajem 19. stoljeća dolazi do novih, radikalnih promjena na području arhitekture, uzrokovanih izumom električne energije. Također, dolazi do masovne proizvodnje čelika čime on postaje glavni nositelj novih konstruktivnih sustava, a izumom motora s unutarnjim sagorijevanjem postaje puno lakše s čelikom graditi na većim visinama, s obzirom da je motor zamijenio zapregu i ljudski rad. Osim čelika, dolazi i do ponovne uporabe betona, koji u kombinaciji s čelikom postaje glavni element građevinskih konstrukcija, a razvojem armiranog betona osim što je omogućena gradnja građevina velikog raspona, poboljšana je i čvrstoća samih elemenata. U razdoblju do Prvog svjetskog rata dolazi do usavršavanja prethodno razvijenih sistema i materijala, a iza Drugog svjetskog rata započinje razdoblje gradnje visokih građevina upotrebom čelika i armiranog betona, te konstrukcija velikog raspona. [52] No, krajem 20. stoljeća kao posljedica razvoja novih tehnologija i proizvodnih procesa, u većini razvijenih država dolazi do deindustrijalizacije, što dovodi do napuštanja brojnih industrijskih objekata. Veliki razvoj i promjene u arhitekturi, kao i veliki raspon trajanja industrijske arhitekture, očekivano znače i veliki broj građevina i objekata koji su nakon procesa deindustrijalizacije postali predmetom industrijske arheologije, koju Međunarodno vijeće za spomenike i lokalitete (ICOMOS), definira kao baštinu koja se sastoji „... od ostataka industrijske kulture koji su povijesne, tehnološke, društvene, arhitektonske ili znanstvene vrijednosti. Ovi ostaci sastoje se od zgrada i strojeva, radionica, mlinova i tvornica, rudnika i nalazišta za preradu i rafiniranje, skladišta i trgovina, mjesta na kojima se energija generira,

prenosi i koristi, prijevoza i infrastrukture, ali i mjesta povezanih s industrijom, a korištenih za društvene aktivnosti, poput stanovanja, vjerskog bogoslužja ili obrazovanja.“ [53] Povelja o industrijskoj baštini jedan je od najznačajnijih dokumenata zaštite industrijske baštine, a osim definicije, između ostaloga, sadrži i vrijednosti industrijske baštine te smjernice za očuvanje industrijske baštine. Povelja također definira i vremenski period djelovanja industrijske baštine, i to od početka industrijske revolucije u drugoj polovici 18. stoljeća pa sve do danas, iako nisu isključeni niti raniji ostaci industrijske kulture. Njezino očuvanje treba gledati u sklopu funkcionalnog integriteta, čija se vrijednost smanjuje ukoliko se uklone pojedine komponente lokacije, stoga je važno temeljito poznavanje funkcije i industrijskih procesa. Obnova industrijske baštine za novu uporabu obično je prihvatljiva, uz poštivanje osnovnih materijala i namjenom u što većoj mjeri povezanom s onom osnovnom. Intervencije bi, kao i u ostalim slučajevima obnove kulturne baštine, trebale biti reverzibilne, s mogućnošću vraćanja u prvobitno stanje. [53] Industrijsko naslijeđe nisu samo zgrade industrijske djelatnosti, već i krajolici, strojevi te svi ostaci industrijskih procesa i proizvodnje, i ono obično ima pozitivni ili negativni utjecaj na članove zajednice. Nekima je industrijsko naslijeđe izvor ponosa i generator važnih sjećanja, dok za druge predstavlja podsjetnik na propast i dotrajalost. No, industrijsko naslijeđe često je zanemareno i manje cijenjeno od ostalih kategorija naslijeđa, čime je ono posebno ugroženo. Prema istraživanju društva *English Heritage*, koje se bavi zaštitom povijesnog naslijeđa, zgrade industrijske baštine izložene su riziku od bilo koje druge vrste baštine. Istraživanje je također pokazalo kako je najbolji način spašavanja industrijskih zgrada od propadanja pronaći njihovu novu namjenu. [54] No, osim pronalazjenja nove namjene obnova industrijske baštine može se postići i adaptacijom postojeće, i to na način da se prezentira upravo ono zbog čega je to mjesto i postalo dijelom industrijske baštine. Takva obnova, u kojoj industrijski objekti sami po sebi postaju spomenikom kulture, bez određene nove namjene, moguća je samo na objektima od iznimne važnosti. [55] Primjer takve obnove je *Ironbridge*, područje koje 1986. godine ulazi u Svjetski registar kulturne baštine jer se na njemu nalazi najstariji željezni most na svijetu, ali i zbog činjenice da objekti koji se nalaze na tom području svjedoče velikim tehnološkim promjenama koje su se dogodile tijekom Prve industrijske revolucije. [56] Pri obnovi industrijskog naslijeđa značajno je osigurati podršku zajednice, s obzirom da obnova ima važnu ulogu u društvenom aspektu

zajednice te može dati snažan doprinos njenoj održivosti. Zato je važno razlikovati pojmove revitalizacije i gentrifikacije, koji se često spominju prilikom obnove industrijske baštine u svrhu turizma. Naime, procesom gentrifikacije dolazi do premještanja stanovništva prilikom prenamjene prostora, dok procesom revitalizacije svi korisnici prostora ostaju na istoj lokaciji, pritom uživajući korist od revitalizacije. [57] Iako u oba slučaja dolazi do obnove industrijskog naslijeđa, uvijek je povoljnije rješenje da se ona događa na korist, a ne na štetu zajednice. Zajednica osim davanja doprinosa, može i sama imati višestruku korist od obnove, primjerice u vidu povećanja zaposlenosti, prihoda te regionalnog razvoja samog područja, a koji je dijelom uvjetovan turističkom posjećenošću. Kao što je već spomenuto, danas za dobar turistički proizvod nije dovoljno ponuditi samo lokaciju, nego cijeli doživljaj. Upravo u stvaranju doživljaja leže prednosti industrije jer industrijski objekti, osim što su svojevrsni doživljaj sami po sebi, mogu biti generatori različitih doživljaja koji će turistima pružiti osjećaj senzacije.

Na području Europe brzo se uvidjela mogućnost revitalizacije industrijskih objekata, a kao jedan od poznatijih primjera zasigurno je onaj njemačke pokrajine Ruhr. Pokrajina Ruhr industrijsko je područje na sjeverozapadnom dijelu Njemačke, koje svoj industrijski razvitak najviše može zahvaliti kamenom ugljenu, na čijim je nalazištima smještena što je dovelo do razvoja industrije – u početku crne metalurgije, a od 60-ih godina prošlog stoljeća gotovo svih ostalih oblika industrije, primjerice automobilske, kemijske, elektrotehničke, prehrambene, farmaceutske i brojnih drugih. [58] No, intenzivni razvoj industrije doveo je do gotovo potpunog iscrpljenja prirodnih resursa, što kao posljedicu ima zatvaranje brojnih industrijskih pogona. Pokrajina se, uz ekološke, našla u velikim socijalnim i ekonomskim problemima koji su doveli do rasta nezaposlenosti, ali i pada broja stanovnika. Krajem 80-ih godina 20. stoljeća pokrenut je program restrukturiranja i socijalnog oporavka pokrajine. Projekt *IBA Emscher Park* za cilj je imao reorganizirati pokrajinu Ruhr na ekonomskoj, socijalnoj, urbanoj i kulturnoj osnovi i to, osim prenamjenom postojećih objekata u druge svrhe, i očuvanjem postojećih neizgrađenih prostora, njihovim povezivanjem i pretvorbom u zelene površine. [59]

Slika 21: Rudnik Zollverein, Essen, 1933. godine

Nekoliko desetljeća kasnije, pokrajina Ruhr može se pohvaliti čistim okolišem s brojnim zelenim, održivim površinama, a stvorena su i nova radna mjesta, očuvana je i revitalizirana industrijska baština, o čemu svjedoči i činjenica da je 2010. godine Ruhr proglašen europskom prijestolnicom kulture, a sve zajedno rezultiralo je značajnim povećanjem broja turista.

Slika 22: Dijelovi kontejnera u rudniku Zollverein pretvoreni u bazene, Essen, 2015. godine

Revitalizacija pokrajine Ruhr rezultirala je Rutom industrijskog naslijeđa, tzv. *Route Industriekultur*, turističkog proizvoda s 25 ključnih točaka, a postala je modelom Europske rute industrijskog naslijeđa (ERIH). ERIH, pokrenut 2002. godine, poznat je kao turističko-informacijska mreža industrijskog naslijeđa Europe. Glavnu rutu čine tzv. *Anchor points*, koji predstavljaju industrijska naslijeđa koja su povijesno najvažnija, ali i turistički najzanimljivija. Od njih se granaju tzv. regionalne rute koje pokrivaju pokrajine u kojima je industrija ostavila značajan trag te tematske rute koje su bazirane na zajedničkoj industrijskoj prošlosti različitih krajolika, primjerice rudarstvo. [60] Što se tiče lokaliteta u Hrvatskoj, niti jedan nije označen kao *Anchor point*, ali ukupno šest ih pripada različitim europskim tematskim rutama, među kojima i Palača šećerane u Rijeci. Palača šećerane obnovljena je u sklopu integriranog programa „*Turistička valorizacija reprezentativnih spomenika riječke industrijske baštine*“ čiji je cilj stvoriti jedinstven kulturno-turistički proizvod revitalizacijom i unosom novih sadržaja u objekte riječke industrijske baštine. Radi se o upravnoj zgradi Rafinerije šećera, dograđenoj 1752. godine i obnovljenoj u raskošnom stilu nakon požara 1785. godine.

Slika 23: Pročelje upravne Zgrade Tvornice duhana na razglednici iz 1891. godine

Velebni objekt bio je najveća barokna poslovna palača u Habsburškom carstvu, s podrumom, visokim prizemljem, polukatom, tri kata i potkrovljem, povezanim velikim stubištem s kamenim stupovima i kovanom ogradom, te oblikovanih i oslikanih zidova i svodova i brojnim drugim dekorativnim elementima. Nakon što je rafinerija prestala s radom 1809. godine, kompleks rafinerije korišten je za potrebe mađarske vojske, a 1851. godine u njemu započinje s radom Tvornica duhana, te dolazi do proširenja kompleksa pogonskim zgradama tzv. T i H objektima, čime tvornica postaje najvećim pogonom za preradu duhana u Monarhiji. Tijekom Drugog svjetskog rata Tvornica duhana prestaje s radom, a palača i cijeli kompleks do 1998. godine čine dio Tvornice motora Rikard Benčić.

Slika 24: Kompleks Benčić (bivši T-objekt Tvornice duhana) prije revitalizacije

Konačno je projektom revitalizacije, završenim 2020. godine palača dobila novu namjenu i sadržaje, i to kao prostor Muzeja Grada Rijeke, ne mijenjajući pritom gabarite, vanjski izgled i nosivu konstrukciju. Središnji sadržaj palače čini stalni postav koji slijedi unutrašnji raspored Palače – na prvom i drugom katu u vidu društvene i gospodarske povijesti Rijeke od 18. do 21. stoljeća, a na drugom katu i priča o kompleksu, od rafinerije šećera do Benčića. [61] [62] Procjene muzejskih stručnjaka sugeriraju da će novouređenu Palaču šećerane godišnje posjetiti više od 67 tisuća

posjetitelja, čime će njezina revitalizacija svakako pridonijeti turističkoj valorizaciji kako tog, tako i ostalih spomenika riječke industrijske baštine. [63]

Slika 25: Revitalizirana Palača Šećerane (središnja prostorija 1. kata – bivša soba direktora Tvornice duhana)

No, osim turističke valorizacije sigurno će pridonijeti i podizanju svijesti u javnosti oko potrebe obnove objekata industrijske baštine. Osim spomenutog projekta, u tijeku je i provedba projekta „*Revitalizacija kompleksa Benčić – Cigleni i T-objekt*“, kojim će se bivši industrijski kompleks Rikard Benčić prenamijeniti u kulturne i obrazovne svrhe, a cijelo područje postaje tzv. *art* kvartom, pa će tako u zgradama nekadašnje tvornice dom, osim Muzeja Grada Rijeke, naći i Gradska knjižnica Rijeka. Iako se ovaj projekt ne obnavlja u svrhu turizma, već u svrhu revitalizacije industrijske baštine za kulturne i obrazovne svrhe, čime postaje dostupan svim građanima, njegova realizacija sigurno će imati i turistički utjecaj. [64]

Osim Palače šećerane, na tematskoj ruti ERIH-a, nalazi se još jedan izuzetno važan industrijski objekt u Rijeci. Riječ je o lansirnoj stanici za ispitivanje torpeda, prvoj takve vrste na svijetu, sagrađenoj 1872. godine, ispred tvornice torpeda koja je proizvela prvi torpedo na svijetu. Kasnije je izgrađeno još desetak lansirnih stanica, koje su tijekom

vremena unaprjeđivane. [65] Ova današnja, sagrađena je 30-ih godina prošlog stoljeća i uvrštena je na listu zaštićenih kulturnih dobara Republike Hrvatske, ali se po pitanju njezine zaštite već dugi niz godina od strane nadležnih vlasti nije poduzelo ništa, pa je ona danas u iznimno lošem stanju, izložena sve većem propadanju. To je još jedan dio bogatog riječkog industrijskog naslijeđa koji čeka revitalizaciju.

Slika 26: Lansirna stanica za ispitivanje torpeda u Rijeci

2.5. Obnova povijesne stambene arhitekture u turističke svrhe

Stambena arhitektura, kako joj samo ime govori, prvenstveno se bavi prostorima stanovanja, kako u ruralnom tako i urbanom prostoru. Sve ono što je čovjek kroz povijest gradio za stanovanje danas je dio povijesne stambene arhitekture. Stanovanje se značajno mijenjalo kroz povijest, a izbor mjesta stanovanja ovisio je o mnogobrojnim čimbenicima, primjerice potrage za hranom ili promjenom klime, s glavnim ciljem zaštite čovjeka od opasnosti vanjskog svijeta i vremenskih neprilika. Početak stanovanja veže se uz spilje i pećine, a čovjekovim izlaskom iz njih započinje razdoblje gradnje nastambi. U početku, zbog sakupljačkog načina života i seobe ljudi za hranom, nastambe su bile privremene, s trajanjem od nekoliko dana do nekoliko mjeseci, ovisno o vremenu zadržavanja čovjeka na određenom prostoru. [52] Sjedilačkim načinom života nastambe postaju sve trajnije i sofisticiranije, slijedeći razvoj i promjene načina života. Dolazi do pojave prvih koliba, koje se smatraju prvim formama kuće, u početku pravokutnog, kasnije i kružnog oblika, izgrađenih od raznih materijala. Koncept stanovanja postaje sve složeniji koji osim prostora za spavanje, sadrži i manje prostorije različitih namjena. Smještajem ognjišta unutar kuća, ono postaje jednim od ključnih elemenata stanovanja, simbolizirajući središte kuće te izvor topline i svjetla i mjesto okupljanja obitelji. Ognjištem kuća dobiva socijalnu vrijednost, odnosno postaje domom, simbolizirajući ujedno i civilizacijski razvoj društva. Na formama iz rimskog razdoblja temeljili su se kasniji stambeni koncepti širom svijeta, osobito kroz dva osnovna tipa – domus i insula. Domus je građen kao luksuznija obiteljska kuća namijenjena stanovanju jedne obitelji, a sastojao se od atrija, vestibula i peristila. Insula je građena kao prizemlje sa trgovačkim sadržajima, te više stambenih etaža. Iz insule se razvija gradnja vila, smještenih izvan gradova kao luksuzni smještaji imućnijih građana, koja se nakon zatvaranja prema okolini u srednjem vijeku kada se stanovanje seli u utvrde, ponovno razvija u vremenu renesanse. Osim vila, u reprezentativnu stambenu arhitekturu spadaju i dvorci, kurije, ali i utvrde i kašteli te ljetnikovci. U 18. stoljeću, razvojem industrije polako se oblikuju koncepti modernog stanovanja. Zbog dugačkog radnog vremena radničke klase dolazi do premještanja stanovanja čim bliže radnom mjestu, čime dolazi do razvoja kuća u nizu, ali i kolektivnog stanovanja, koje će se nastaviti i nakon Prvog svjetskog rata, pa sve do danas, kada se grade čitava

stambena naselja. [66] Upravo zbog duge tradicije stanovanja, gotovo jednako duge kao i čovječanstva, postoji i veliki broj objekata stambene povijesne arhitekture, a brojni su primjeri njihove obnove u turističke svrhe, kako u urbanim, tako i u ruralnim sredinama. Neke od njih napravljene su u svrhu boravka turista, odnosno nekadašnja stambena građevina prenamijenjena je u objekt za smještaj turista, primjerice u heritage hotel, apartmane i slično. S druge strane, građevine koje su nekada služile stanovanju, danas se više ne koriste u tu svrhu, te nisu niti obnavljane za svrhu stanovanja, već za kulturni turizam, primjerice obnova utvrda i kaštela u turističke svrhe.

Što se tiče ruralnih sredina, u Hrvatskoj je 2000. godine Ministarstvo turizma pokrenulo Program poticanja, zaštite, obnove i uključivanja u turizam baštine u turistički nerazvijenim područjima, čiji je cilj, uz poticanje razvoja turističke ponude na područjima na kojima turizam nije dovoljno razvijen, zaštititi, obnoviti i reafirmirati vrijednosti tradicijske, ali i prirodne baštine uključivanjem u turističku ponudu. [67] Za tu su svrhu izdani priručnici kojima se obnoviteljima nastoji pomoći da se obnova izvede što kvalitetnije, poštujući kulturnu graditeljsku baštinu i identitet turističkih destinacija. Priručnici su izdani za tradiciju građenja u drvu, opeci i kamenu, pokrivajući gradnju tradicijskih kuća na kontinentu, ali i u dalmatinskom zaleđu. Obnovom tradicijskih građevina u svrhu turizma nastoji se očuvati prirodna i graditeljska baština, uz kreiranje novog turističkog proizvoda koji će doprinijeti stvaranju novih radnih mjesta i dodatnih izvora prihoda, ali i potaknuti na svijest o očuvanju baštine, a time i spriječiti sve učestalije iseljavanje iz ruralnih sredina. Najopsežniji program proveden je na području Parka prirode Lonjsko polje, koje obiluje prirodnim i kulturnim značajkama, a sam program prepoznat je od strane domaćeg stanovništva koje je pokazalo veliki interes za obnovu drvenih kuća u turističke svrhe. Na slici 27 prikazana je Posavska tradicijska drvena kuća, tzv. posavski čardak, prije obnove, a slika 28 prikazuje istu kuću obnovljenu u sklopu Programa Ministarstva turizma, te opisanu u Priručniku za obnovu kao dobar primjer obnove. Kuća, inače stambena katnica, uređena je za prihvata gostiju u apartmanima, s postojećim prostorijama sačuvanim u dosadašnjem tlocrtu i stambenoj namjeni. [68] Pretragom na Booking-u, web stranici za iznajmljivanje smještaja, kuća se stvarno i iznajmljuje u svrhu turizma, čime se njezina obnova zaista i može smatrati uspješnim primjerom. Stara stambena građevina obnovljena je u skladu s izvornim oblikovanjem

i pravilima struke, uz zadržanu osnovnu stambenu namjenu prenamijenjenu u turističke svrhe.

Slika 27: Stambena katnica Čigoč br. 57 prije obnove

Slika 28: Stambena katnica Čigoč br. 57 nakon obnove

Osim Posavine, turistički potencijal tradicijskog graditeljstva prepoznat je i na ostalim područjima. Primjerice, na području Slavonije i Baranje u turističke se svrhe obnavljaju tradicijske seoske kuće izgrađene od zemlje, blata ili nepečene opeke s pokrovom od trske ili crijepa, a u dalmatinskom zaleđu riječ je o kamenim kućama. Primjer obnove kamenih kuća u svrhu turizma dijelom je obrađen u potpoglavlju obnove povijesnih cjelina u turističke svrhe.

No, osim obnove stambene povijesne arhitekture u ruralnim prostorima, ona je moguća i poželjna i u urbanim prostorima. Brojni su primjeri revitalizacije stambene arhitekture u urbanim prostorima za turističke svrhe sa svrhom smještaja gostiju. Uglavnom je riječ o kategoriji *heritage* hotela, odnosno hotela baštine kojeg zakonodavstvo definira kao objekt koji je smješten u pretežito „...*starim, tradicijskim, povijesnim, ruralno-urbanim strukturama i građevinama, uređen i opremljen na tradicijski način.*“ [69] Riječ je o objektima koji se nalaze u izvornim povijesnim građevinama, pružajući gostu jedinstveni doživljaj i unikatni ambijent. Nije dozvoljena njihova klasifikacija u objektima koji su replike starih građevina niti u novoizgrađenim objektima, a njihova ponuda mora se bazirati na autohtonim vrijednostima. [70] U Hrvatskoj postoji 51 objekt koji je klasificiran kao hotel baština, od toga dva s pet zvjezdica, dvadeset i pet s četiri zvjezdice, jedan s tri zvjezdice te dvadeset i tri bez zvjezdice, a najviše ih je smješteno u Splitsko-dalmatinskoj županiji. [71] Hotel baština pravi su primjer održivog kulturnog turizma. Ukoliko je baština revitalizirana na primjeren način, njezina je vrijednost i naslijeđe očuvano, a ona je dostupna posjetiteljima, pružajući im jedinstven doživljaj boravka u povijesnom objektu. Takva obnova vidljiva je na primjeru *Heritage hotela Life Palace* u Šibeniku. Nekadašnja renesansna palača Marenci iz 15. stoljeća ukomponirana je u obnovljeni hotel otvoren 2015. godine kao hotel dvostruke kategorizacije – *heritage* hotel i hotel s četiri zvjezdice. Svemu su prethodila konzervatorska istraživanja i sondiranja, a većina povijesnih elemenata je sačuvana i obnovljena. Prije svega, ulazni gotički portal i rezbarena gotička greda, ali i brojne niše i otvori zatvoreni u nekim prethodnim razdobljima te brojni elementi na pročelju zgrade ostavljeni su da svjedoče o prošlim vremenima. Obnovom je nadograđen četvrti kat, dok je u uređenju interijera zadržan renesansni duh objekta s pojedinim baroknim elementima. [72]

Slika 29: Palača Marenci prije obnove

Slika 30: Palača Marenci nakon obnove u *Heritage Hotel Life Palace*

No, osim obnove povijesne stambene arhitekture za smještaj turista, ona može biti revitalizirana i u neke druge turističke svrhe, primjerice interpretacijske centre ili muzeje. Cilj takvih obnova je da se spomenicima ne naruši vrijednosti, a da im se pritom pruže mogućnosti za suvremeno korištenje s kojim će njihove vrijednosti porasti. Primjer takve obnove je Dvorac Pejačević u Našicama, sagrađen početkom 19. stoljeća na mjestu nekadašnje srednjovjekovne utvrde. Riječ je o jednokatnoj građevini s jednim reprezentativnim katom u čijem su se prizemlju nalazile gospodarske prostorije. Iako je dvorac još od 1984. godine muzejski prostor, tek njegovom revitalizacijom stvoren je atraktivniji prostor koji privlači posjetitelje. Osim cjelokupne obnove dvorca, u njemu je otvoren muzej „Drveno doba“, suvenirnica te multimedijalni centar, a osim dvorca, uređen je i Gradski park, koji se osim novom hortikulturom, može pohvaliti i tematskim šetnicama. [73]

Slika 31: Dvorac Pejačević prije i nakon obnove

3. REVITALIZACIJA ZASEOKA TREBIŠĆA

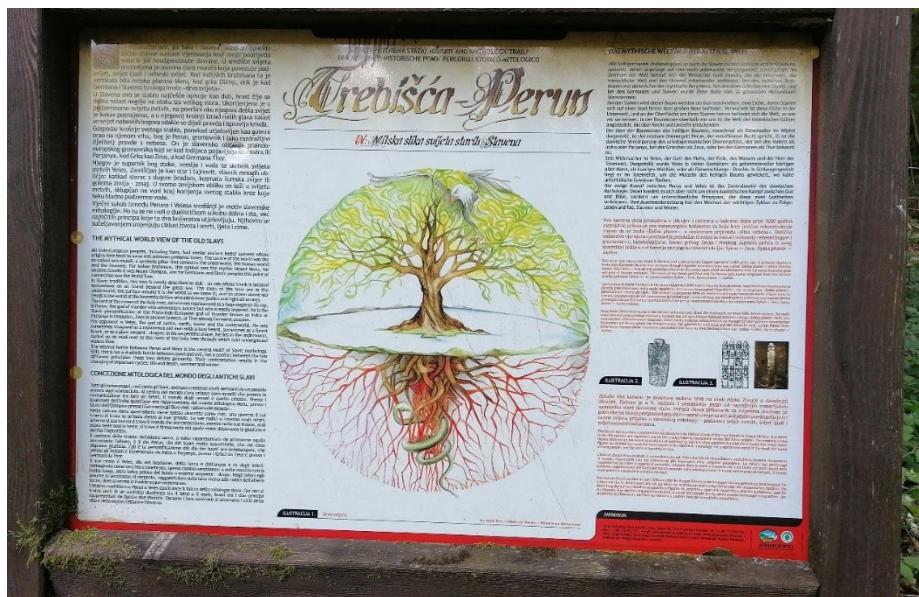
3.1. Zaseok Trebišća

Slika 32: Zaseok Trebišća prije revitalizacije

Iznad Mošćeničke Drage, na istočnim padinama Učke na nadmorskoj visini od 450 m, ispod brda Perun, nalazi se napušteni zaseok Trebišća, upisan na listu zaštićenih kulturnih dobara pod brojem Z-2733 u sklopu arheološke zone kanjona Draga i Peruna. Arheološka zona kanjona zaštićena je zbog brojnih pećina i jama, ali i zbog područja Trebišća, arheološkog kulturnog dobra s naglašenom koncentracijom staroslavenskih i starohrvatskih toponima. [8] Vjeruje se da su ovo područje odabrali prvi doseljeni Slaveni kao mjesto njihovih svetih prostora, koji su razlikovali podzemni svijet, svijet ljudi i nebeski svijet, koje simbolički povezuje veliki hrast s korijenjem u podzemlju, a granama u nebesima. Osobito je značajan toponim Perun, s obzirom da se do današnjeg dana, uz ovaj na Učki, zadržao još samo jedan – kraj Žrnovnice pokraj Splita. Perun je u staroslavenskoj mitologiji poznat kao vrhovni bog gromovnik, a time i bog ognja i dažda, kojemu se ide na prisegu na svetišta koja su uglavnom smještena na uzvisinama, prinoseći pritom žrtvu, a pokraj kojih se nalazi izvor vode, simbol boga podzemlja i

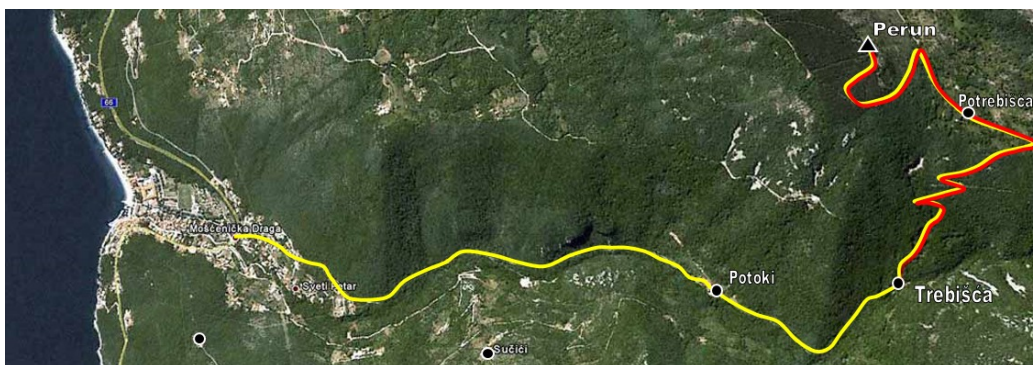
zmajeva, zmije Veles. [74] [75] No, prema slavenskoj mitologiji sva božanstva mogu biti opasna, ali istodobno i korisna, pa je tako Veles također i zaštitnik seljaka, pastira i stoke te darivatelj blagostanja i žitnog bogatstva, a uz Peruna se vežu rat i oružje. Perun, kao gospodar neba i Veles, kao gospodar podzemlja, u vječitoj su borbi što uzrokuje cikličke promjene u ljudskom svijetu (život-smrt, ljeto-zima), a između njih je žensko božanstvo Mokoš koje im se ciklički priklanja. Perun, prema bjeloruskim predajama, proizvodi grmljavinu pomoću dvaju mlinskih kamena, a na mjestu mlina ubija zmiju Velesa.

Slika 33: Jedna od ploča na Mitsko-povijesnoj stazi Třebišča-Perun sa prikazom Peruna i Velesa

Zaselak se smjestio u kanjonu Draškog potoka, izvora vode nekada od velike važnosti za kraj, a iako smješten na istočnim padinama Učke, zaselak nije osunčan niti se iz njega uopće vidi more. Štoviše, klima je potpuno suprotna od one u Mošćeničkoj Dragi, udaljenoj približno 4 km, a sunčeve zrake u zimskim mjesecima, u periodu od studenog do veljače, uopće ne dopiru do zaselka. Zaseok Třebišča 1. svibnja 1945. godine, zajedno s okolnim selima Potoki i Detani, spaljen je u njemačkoj operaciji Braunschweig. [76] Završetkom Drugog svjetskog rata, dio kuća je obnovljen i tri obitelji vraćaju se u Třebišča, a posljednji stanovnik napušta ga 1990. godine, otkad je selo napušteno. Danas se u zaselku nalazi 16 tradicijskih objekata, većinom u ruševnom stanju, izuzev ovih obnovljenih nakon rata. Pet objekata je u vlasništvu Općine

Mošćenička Draga, a dva od njih su obnovljena. [77] Upravo je staroslavenska mitologija potaknula lokalnu upravu da u suradnji sa stručnjacima uredi i prezentira taj prostor kroz poučnu stazu. Mitsko-povijesna staza Trebišća-Perun, ukupne duljine 13 km, vodi od Mošćeničke Drage do vrha brda Perun na 880 m nadmorske visine, a postavljanjem 13 poučnih tabela i 15 glinenih i kamenih ploča koje opisuju ključne elemente slavenske mitologije, započeo je prvi korak sustavne revitalizacije zaselka.

Slika 34: Prikaz rute Mitsko-povijesne staze Trebišća-Perun

Prva ploča nalazi se u selu Potoki, do kojeg se može doći pješice ili automobilom iz Mošćeničke Drage, po uskoj, asfaltiranoj cesti, ali i stazom iz mjesta Mošćenice. Prije sela Potoki, uređenom stazom, moguće je doći do Podosojne peći – arheološkog nalazišta iz 13.st.pr.Kr. u kojoj su zaklon nalazili pastiri. Na istoj stazi nalaze se ostaci srednjevjekovnog kamenoloma, čijim je kamenom sagrađena crkva Sv. Andrije u Mošćenicama. [78] Mitsko-povijesna staza nastavlja se makadamskim putem koji prati konfiguraciju terena kroz klanac do Trebišća.

Slika 35: Prva ploča i početak staze u selu Potoki

3.2. Graditeljsko naslijeđe zaselka Trebišća

Slika 36: Zaselak Trebišća 1972. godine

Zaselak Trebišća sastoji se od desetak stambenih i gospodarskih objekata. Zasigurno najvažnija građevina zaselka je mali mlin, smješten uz potok na samom ulasku u zaselak. Mlin, koji je prije revitalizacije bio potpuno zarastao i u ruševnom stanju, krije dugu prošlost. Prema istraživanju Ivana Juretića, prvi pronađeni zapisi o mlinu datiraju u 1521. godinu kada Juraj Mohović oporučno ostavlja mlin i ostala dobra svojim sinovima. Od tada, povremeno postoje spominjanja mlina, a od 18. stoljeća pa sve do Drugog svjetskog rata, zabilježena je u matičnim knjigama nasljedna linija obitelji mlinara Kalčić-Jurman iz Trebišća. Pretpostavka je da je upravo zbog mlina koji je imao važnu gospodarsku ulogu za kraj, došlo do nastanka i naseljavanja samog zaselka. Mlinovi su nekad bili jedni od pokretača društvenog života, s obzirom da su bili mjesto okupljanja većeg broja ljudi, gdje su se odvijali razgovori, rasprave, ali i zabave. Stoga

je opravdano pretpostaviti da je zaselak Trebišće nekada bilo živahno mještašce sa velikom cirkulacijom ljudi. Mlin je, zajedno s ostatkom sela spaljen u Drugom svjetskom ratu i od tada nije obnavljan. Kako će se otkriti tijekom radova obnove mlina, a temeljem istražnih radova na mlinu i temeljitim istraživanjem Ivana Juretića, riječ je o kamenom mlinu s drvenim kolom sa zatvorenim lopaticama „na škatule“ na koji je voda dolazila kroz naselje, 60-ak metara dugačkim kanalom iz formiranog jezercica na kraju sela s drvenom branom. O važnosti mlina za zaselak, ali i cijeli kraj svjedoči i podatak da je do Trebišća bilo moguće doći jednim od čak četiri puta, od kojih jedan i danas nosi naziv „Malinarski put“. [79]

Slika 37: Ostaci mlina uz potok, 1972. godine

Ostali objekti zaselka su ruševine nekadašnjih građevina stambene namjene s dvostrešnim krovovima ili gospodarske namjene s jednostrešnim krovovima.

Slika 38: Ruševine nekadašnje kuće s vidljivim vijencima od kamenih ploča i masivnijim kamenjem na uglovima te kamenim lukom nad vratima

Prema ostacima zabatnih zidova moguće je zaključiti kako se radi o dvostrešnim krovovima, a brojni ostaci kanalice unutar urušenih objekata, potvrđuju pretpostavku da je pokrov stambenih objekata činila upravo kupa kanalica postavljena na daščanoj oplati u vapnenom mortu. Gospodarski su objekti pokriveni kamenim pločama, o čemu svjedoči i jedan djelomično sačuvan krov nekadašnjeg gospodarskog objekta.

Slika 39: Ruševine nekadašnjeg gospodarskog objekta s jednostrešnim krovom i pokrovom od kamenih ploča

Krovne vijence činile su kamene ploče. Kuće su jednostavnog tlocrta s konobama u prizemlju. Zidovi su zidani kamenom s dva lica, u vapnenom mortu, s ubačajem manjeg kamena u sredini. Nerijetko je vapno, zbog nedostupnosti i ekonomičnosti, miješano ili u potpunosti zamijenjeno sa zemljom, čime je vezivo dosta oslabljeno. Na kantune je postavljano masivnije i bolje obrađeno kamenje radi boljeg konstrukcijskog povezivanja zidova. Većina je stambenih objekata žbukana izvana i to, između ostalog, i zbog bolje zaštite objekta od vlage, dok su gospodarski objekti uglavnom dersovani. Većina drvene građe je od kestena, zbog njegove dostupnosti i zastupljenosti na obroncima Učke, ali ima i ostataka hrastove građe.

Slika 40: Krovna konstrukcija i ostaci međukatne konstrukcije štale

Na ruševnim objektima sačuvani su pojedini otvori. Prozori su manjih formata sa kamenim ertama, dok su iznad nadvoja većih otvora prozora ili vrata kamene lukovi od grubo obrađenog kamena koji imaju rasteretnu ulogu. Na objektima je sačuvano nekoliko drvenih vrata, tradicionalno sa horizontalnim ukladama. Što se tiče okoliša zaselka, s obzirom na potok koji je prije kaptaže imao više vode, nije bilo potrebe za šternama, pa ih zato ni nema u zaselku. Suhozidi su još jedan karakterističan graditeljski element zaselka, što ni ne čudi s obzirom da je riječ o kraškom području, a uglavnom su dobro sačuvani.

Slika 41: Ruševine stambenog objekta obrasle bršljanom s kamenim ertama i kamenim lukovima te drvenim ulaznim vratima s horizontalnim ukladama

3.3. Revitalizacija zaselka Trebišća

Desetljeće nakon postavljanja edukativnih tabli i otvorenja Mitsko-povijesne staze Trebišća-Perun, 2019. godine započeli su radovi uređenja interpretacijskog centra Trebišća-Perun, a zatim i uređenja mlina čime je nastavljena revitalizacija zaselka.

Revitalizacija se provodila isključivo u turističke svrhe s ciljem očuvanja kulturne baštine u vidu održivog turizma. Uređenje mlina izvodilo se u sklopu projekta Mitski park – zajednička prekogranična turistička destinacija za očuvanje, zaštitu i promicanje baštine mitskog prostora. Projekt je obuhvaćao Općinu Mošćeničku Dragu i Općinu Hrpelje u Sloveniji, a njihovim povezivanjem stvoren je prekogranični Mitski park baziran na slavenskoj baštini s ciljem očuvanja i valoriziranja kulturne baštine mitskog krajolika u svjetlu održivog turizma. [80]

3.4. Uređenje interpretacijskog centra Perun – Trebišća

Za prenamjenu u interpretacijski centar odabrana je dvojna stambena građevina, u vlasništvu Općine Mošćenička Draga, koja je nekada služila za stanovanje. Riječ je o kamenoj kući, prosječne debljine zidova od 60 cm, dvostrešnog krova na dva nivoa pokrivenog kupom kanalicom. Na nižem dijelu krova, iznad ognjišta, nalazi se karakteristični dimnjak.

Slika 42: Stambeni objekt u Trebiščima prije revitalizacije

Zatečeno stanje

Građevina je nepravilnog tlocrta, ukupne tlocrtne površine od nešto manje od 86 m². Prije revitalizacije, konfiguracija objekta raspoređena je na način da se u suterenu nalazi podrum, u prizemlju dnevni dio, a na katu su sobe.

Slika 43: Prizemlje objekta prije revitalizacije

Podrum u suterenu ima zaseban, vanjski ulaz, dok su prizemlje i kat povezani drvenim stubištem. Dvije etaže drugog, nižeg dijela objekta nisu povezane s preostalim dijelom, nego imaju zasebne, vanjske ulaze. Ispred glavnog ulaza u objekt nalazi se drvena nadstrešnica na betonskim stupovima, pokrivena kupom kanalicom. Prozori su relativno mali s metalnim kopcima. Ispred ulaza, ali i dijelom u unutrašnjosti opločenje čine kamene ploče. Ostalo je daščani pod, i u kasnijim periodima postavljene obloge iz linoleuma. Pregradni zidovi, ali i stropovi izvedeni su od pruća, obloženog letvicama, obostrano ožbukano u tzv. pačok mortu. Riječ je o gustom mortu, pripremljenom od smjese zemlje ili gašenog vapna pomiješanim s piljevinom ili slamom, obično premazanim vapnenim mlijekom.

Slika 44: Pregradni zidovi objekta i daščani pod

S obzirom na lokaciju i izobilje stabla kestena, upravo su tesane grede kestena pravokutnog presjeka korištene za konstruktivne drvene elemente. Nadalje, u prostorijama prizemlja kod pojedinih međukatnih konstrukcija vidljiva je upotreba stropne grede koja u uzdužnom smjeru, na sredini raspona, pridržava ostale stropne grede koje su dodatno oslonjene na stup. Ta greda, čest je graditeljski element tradicijskog graditeljstva. Kako napominje Zdravko Živković ta greda, osim konstruktivnog, ima i dodatnu upotrebu. Primjerice, na njoj je uklesano ime vlasnika kuće, čelo je profilirano i rezbareno, a na njoj se odlažu molitvenici ili čak novac. [38] Ognjište je smješteno u dvojnem objektu na katu, na zapadnom zidu kuće. Riječ je o ognjištu u obliku kamina, s napom i dimnjakom.

Slika 45: Ognjište

Obnova građevine

Prenamjenom se ruralna građevina pretvara u Interpretacijski centar Trebišća – Perun, a kao glavna tematika interpretacijskog centra predviđeno je da bude upravo slavenska mitologija bazirana na bogovima Perunu i Velesu. Osim slavenske mitologije, predviđa se i stalni postav na temu ruralne arhitekture, te života i rada nekadašnjih stanovnika Trebišća i ostale baštine toga kraja. [81] Projekt rekonstrukcije i prenamjene nije predvidio promjenu volumena, položaja i veličine građevine niti konstruktivnih elemenata. Prenamjenom se promijenio raspored prostorija objekta, pa su i radovi obuhvaćali zahvate nužne za ostvarenje nove funkcije objekta.

Suteren, u kojemu se nalazio podrum prenamijenjen je u sanitarni čvor sa spremištem. Za tu su potrebu s poda skinute kamene ploče kako bi se, zbog male visine prostora te izvedbe hidroinstalacija, spustio pod. S obzirom da je riječ o kulturnom dobru, iskop terena u sutereu vršen je uz arheološki nadzor, a prilikom iskopa nisu pronađeni značajniji arheološki nalazi. Armiranobetonska ploča poda prizemlja, odnosno stropa sutereva je razbijena, a postojeća žbuka otučena. S ciljem pregrađivanja sanitarnih čvorova zazidani su novi zidovi. Na podove i pojedine zidove sanitarnog čvora postavljene su keramičke pločice, dok je ostatak zidova ožbukani vapnenim žbukama te obojan vapnenom bojom. Prizemlje, probijanjem otvora između konobe i kuhinje postaje povezani višenamjenski prostor koji će se dijelom koristiti kao prijem, suvenirnica i info točka, a dijelom kao izložbeni prostor. Izvedeno je skidanje kamenih ploča konobe sa slaganjem radi ponovne uporabe, kao i razbijanje podloga te otučenje žbuke. Zbog male količine postojećih ploča, skinute ploče iskorištene su za popločenje vanjskog prostora, dok su u unutaršnjem prostoru postavljene nove ploče u vapneni mort. Prethodno su napravljeni i odabrani uzorci fuga kamenih ploča.

Slika 46: Kameno opločenje prizemlja prije fugiranja

Zidovi su, poput drugih unutarnjih zidova objekta žbukani vapnenom žbukom. Vapnena žbuka nanescna je na prethodno navlaženu podlogu, u tri sloja – vapneni špric, vapnena gruba žbuka te gotova vapnena fina žbuka pod „fraton“. Riječ je o završnoj obradi zida „fratonom“, zidarskim alatom za glatko izravnanje površine kojim se postiže da završna obrada prati neravnine zida, bez izravnanja čitave površine s profilima, tzv. fašama i letvom za ravnanje. Drvenim stubištem se pristupa katu predviđenom za dva povezana izložbena prostora. U prizemlju i na katu, srušeni su pregradni zidovi te su demontirani daščani podovi međukatnih konstrukcija, a zamijenjene su samo trule grede i to hrastovim gredama. Novi podovi izvedeni su od blanjanih tavalona (32 mm), spojeni na utor – pero na postojeće drvene grednike kata koje je bilo potrebno ukrojiti te na betonsku podlogu prizemlja. Kao strop kata izvedena je daščana oplata s toplinskom izolacijom.

Slika 47: Podgled nekadašnje konobe prizemlja

Što se tiče vanjskog dijela građevine i okoliša, izvedeno je prekrivanje krova sa zamjenom dotrajalih elemenata te ponovnom upotrebom demontirane kupe kanalice. Prva dva i zadnja dva reda, zajedno sa sljemenjacima postavljeni su u vapneni mort.

Slika 48: Objekt nakon otučenja žbuke pročelja

Otučena je fasada sa pročelja te je izvedena nova u slojevima vapneni špric, vapnena gruba i gotova vapnena fina žbuka, prateći neravnine zida, s vidljivim veznjacima na uglovima građevine, ali sa žbukom gotovo u ravnini kamena. Završno je pročelje bojano u svijetlom tonu po izboru nadležnog konzervatora.

Slika 49: Zapadno pročelje nakon izvedbe fine vapnene žbuke

Betonski krovni vijenci su razbijeni, a izveden je vijenac od kamenih ploča u vapnenom mortu po uzoru na dio vijenca na istočnom dijelu građevine. Na okolišu je izvedeno rušenje naknadnih dogradnji, a ponovno je izvedena drvena nadstrešnica, te je izvedeno kameno opločenje i obnova postojećih suhozida te kamenih zidova i kamenog stubišta. Postojeća drvena stolarija je uređena, dok su umjesto postojećih grilja u prizemlju napravljene škure po uzoru onima na katu.

Slika 50: Izvedba drvene nadstrešnice ulaza te popločenje ulaznog dijela kamenim pločama

Svi radovi na objektu, a gdje je to zbog namjene prostora bilo moguće, izvedeni su koristeći tradicionalne materijale te u skladu s tradicijskim graditeljstvom objekta i zaselka, pod konzervatorskim nadzorom.

Slika 51: Izgled objekta nakon obnove

Nova namjena

Svi su radovi izvršeni, a prostor je spreman za novu namjenu. Nažalost, zbog trenutne situacije nova namjena objekta još nije u potpunosti ostvarena. Bez obzira što je prostor prenamijenjen u interpretacijski centar s ciljem održivog turizma i bolje turističke ponude Općine Mošćenička Draga, on do danas još nije zaživio u toj funkciji. Sudeći po broju izletnika i turista koji gotovo svakodnevno u značajnom broju posjećuju zaselak, te pritom pokazuju interes za obnovljene objekte, neupitno je da će biti riječ o uspješnoj revitalizaciji objekta u turističke svrhe. S obzirom da su nakon ove revitalizacije uslijedili radovi na obnovi mlina, ona se može smatrati uspješnom jer je potaknula daljnju revitalizaciju zaselka.

3.5. Obnova i uređenje mlina

Najvažniji, ali i najkompleksniji projekt revitalizacije zasigurno je obnova mlina - najvažnije građevine zaselka. Mlin u Trebišćima bio je jedan od rijetkih na istočnim padinama Učke, pa je moguće samo zamisliti gospodarsku važnost za kraj. Riječ je o građevini čiji prvi zapisi sežu 500 godina u prošlost, a koji svoju funkciju obavlja do Drugog svjetskog rata, kada je zajedno s ostatkom sela spaljen i od tada nije obnovljen. Bez obzira na dugu povijest zapisa mlina, o njegovom izgledu i mehanizmu nije sačuvano mnogo podataka, a s obzirom da nije obnavljan više od 70 godina, većina je njegovih dijelova otuđena ili propala kroz vrijeme, čime je dodatno otežana vjerna obnova građevine, odnosno onog što je od nje ostalo.

Zatečeno stanje

Riječ je o građevini jednostavnog tlocrta, površine cca 12 m² na kojoj su sačuvani zidovi prizemlja i dio zabatnog zida istočnog pročelja, obrasli bršljanom i raslinjem. Zidovi mlina zidani su od grubo obrađenog kamena, sa dva lica, debljine od 40 do 70 cm. Na zapadnom i istočnom pročelju sačuvani su otvori, i to na zapadnom ulaz bez nadvoja, a na istočnom prozor i dva manja otvora koji će se prilikom obnove pokazati ključnim za vjernu rekonstrukciju mlina.

Slika 52: Mlin nakon čišćenja raslinja – pogled s južne strane

Slika 53: Mlin nakon čišćenja raslinja – pogled odozgo

Što se tiče okoliša objekta, iznad mlina, neposredno uz potok, nalazi se drveni mostić koji premošćuje jezerce, a ispod mlina dotrajali drveni most koji premošćuje potok do jednog od puteva do Mošćeničke Drage.

Slika 54: Drveni most preko jezerca/potoka iznad mlina

Slika 55: Drveni most ispod mlina prije rekonstrukcije

Obnova građevine

Planirana obnova mlina predviđala je uređenje mlina na temelju sačuvanih podataka. Upravo zahvaljujući sačuvanom zabatu, bilo je moguće zaključiti kako je krovnište bilo na dvije vode, pružajući se u smjeru istok-zapad, a s obzirom na ostale građevine zaselka, opravdana je pretpostavka da je korištena drvena građa bila od kestena, dok je pokrov bio od kupe kanalice. Cijelu je građevinu bilo potrebno očistiti od raslinja te urušenih dijelova. Predviđeno je zidanje kamenom urušenim unutar građevine u vapnenom mortu do visine poznatih, izvornih gabarita. Što se međukatne i krovne konstrukcije tiče, predviđena je izrada od obrađenih greda kestena, a kao pokrov je predviđena kupa kanalice. S obzirom na namjenu objekta – mlin u kojemu se mljelo žito i dobivalo brašno, pretpostavka je da su unutarnji zidovi zbog lakšeg održavanja i korištenja prostora bili žbukani, a vanjski dersovani. Svi navedeni radovi imali su dobro uporište u postojećim tragovima te su tako i izvedeni. Građevina je očišćena od raslinja i urušenog materijala, a kameni materijal sortiran je za ponovno zidanje zidova. Zidovi su zidani sortiranim, grubo obrađenim kamenom s dva lica, u vapnenom mortu.

Slika 56: Mlin nakon zidanja do visine izvornih gabarita

Za stropnu i krovnu konstrukciju, te ostalu konstruktivnu građu, umjesto kestenovih, upotrijebljene su prosušene hrastove grede te daščana oplata iz hrastovih dasaka. Za

pokrov je korištena stara kupa kanalice, s prvim redovima postavljenim u vapneni mort. Također su rekonstruirani vijenci iz kamenih ploča izbačenih otprilike 20 cm.

Slika 57: Mlin nakon izvedbe krovnog pokrova od kanalice

Problem u obnovi nastao je na radovima koji se tiču same mlinske tehnike. Naime, prvotni je projekt predviđao postavu mlinskog kola na južni zid objekta, neposredno uz sam potok, a pretpostavljeno je da je voda na mlin dolazila drvenim koritom na vertikalno mlinsko kolo s lopaticama. Problem je nastao, a kasnije će se ispostaviti sretnom okolnošću za građevinu, kada su zatraženi detaljniji nacrti mlinskog postrojenja, za što je na objekt u funkciji arhitekta savjetnika pozvan Ivan Juretić. Zajedničkim obilaskom, utvrđene su brojne nelogičnosti oko pozicije mlinskog kola, a samim time i njegovog dimenzioniranja. Naime, postava mlinskog kola na južni zid građevine bazirala se na činjenici da južni zid nije vidljiv na staroj fotografiji te da je nadozidan u kasnijem razdoblju, što bi objasnilo nepostojanje otvora na toj strani, a djelovalo je i logično da se kolo nalazilo na strani uz koju protječe potok. No, na zidu nije bilo vidljive razlike u zidanju od ostalih zidova, a boljim proučavanjem fotografije vidljivo je da je zid postojao i u periodu kada je snimljena, samo što se zbog sjene učinilo kao da je srušen. Dakle, riječ je o izvornom zidu građevine, na kojem nema vidljivih otvora, čime je isključena mogućnost da se mlinsko kolo nalazilo na južnom zidu građevine. Jedinim otvorom objekta, a koji nije služio kao ulaz ili prozor, pokazao se onaj na istočnom zidu građevine, a dodatnim opažanjem ustanovljeni su i mnogi drugi

dokazi koji upućuju na to da se kolo nalazilo na istočnom zidu. Sve to dovelo je do potrebe provođenja dodatnih istražnih radova, prije svega iskopavanja nasipa uz istočno pročelje te otkopavanju trase koja se činila kao kanal za vodu.

Slika 58: Istražni radovi iskopa – iskopano istočno pročelje, pronađen kameni zid na kojeg se oslanjala osovina mlinskog kola

Nakon izvedenih istražnih radova, prije svega radova iskopa, a uz značajan angažman I. Juretića u vidu proučavanja literature te terenskog obilazak ostalih mlinova na području Istre i Slovenije, u potpunosti je potvrđena teza o poziciji mlinskog kola, ali i o ostalim značajnim dijelovima mlina. Iskopom nasipa uz istočno pročelje utvrđena je veličina mlinskog kola od 2,40 metra, i to mjerenjem polumjera od otvora do dna, odnosno do čvrste stijene. Daljnjim je iskopom pronađen kameni zid na kojeg se oslanjala osovina mlinskog kola, što je odgovaralo poziciji unutarnjeg ležišta, temeljem kojeg je dimenzionirano unutarnje mlinsko kolo promjera 3,6 metara, a zatim i ostali elementi prijenosa rotacije te mlinskog mehanizma. Temeljem brojnih tragova, koji su se otkrivali poput slagalice, konačno se mogao ustanoviti i promjer mlinskog kamenja od 80 do 100 cm. Nadalje, pažljivim promatranjem, sondiranjem te na kraju iskopom utvrđena je izvorna pozicija kanala dugačkog šezdesetak metara kojim je voda dolazila na mlin.

Slika 59: Istražni radovi iskopa – utvrđena izvorna pozicija kanala za vodu

Iskopom travnate površine naišlo se na trasirani kanal, zidan kamenom, dobrim dijelom sačuvan, a iskopom kamenog opločenja trasa je pronađena i među kućama. Kanal je rekonstruiran po uzoru na postojeći kanal. Dno i bočne stranice obloženi su kamenim pločama, a dno je još zbog lakšeg protoka zaglađeno vapnenim mortom.

Slika 60: Rekonstruirani kameni kanal

Zbog radova na interpretacijskom centru, pretposljednja dionica kanala nije pronađena u izvornom obliku, ali je njezinu trasu zbog pozicije mlinskog kola i potrebnog pada vode bilo moguće definirati sa velikom sigurnošću. Taj je dionica izvedena podzemno, zbog pozicije kojom danas prolaze gospodarska vozila ili ljudi. Posljednji dio trase rekonstruiran je drvenim žlijebom koji dovodi vodu na mlin sa zatvorenim lopaticama. Mlinovi sa zatvorenim lopaticama na „škatule“ specifični su za kraško područje, na potocima s malim protokom vode. Riječ je o mlinu koji prima vodu iznad lopatica, gdje se voda nalijeva u škatule te upravo pritisak vode okreće mlin. Na početku kanala, po uzoru na uočene tragove, rekonstruirana je drvena brana koja oblikuje jezerce iz kojeg se voda usmjerava zapornicom u kanal, a preko brane, po uzoru na postojeći, izveden je drveni mostić od hrastovih greda.

Slika 61: Izvedba brane, mostića i zapornice

Neposredno ispod mlina, nalazio se dotrajali drveni most, koji je kroz povijest vjerojatno služio za prolaz kola, a što je ustanovljeno temeljem njegove širine i načina izvedbe. Most je rekonstruiran kao postojeći, a sastoji se od nosive konstrukcije koju čine uzdužno položeni hrastovi trupci koji su povezani poprečnim gredama, a rubne grede zadržavaju hodnu površinu nasutu od zemlje i kamena te ograde sa stupovima.

Slika 62: Novi drveni most ispod mlina

Korištenje građevine

Slika 63: Obnovljeni mlin u listopadu 2021. godine

Slika 64: Unutrašnjost mlina

Slika 65: Ulazak u Mitski park

Ono što je svakako značajno u ovoj revitalizaciji je način njezina provođenja. Dakle, revitalizacija kulturnih dobara zahtijeva suradnju brojnih stručnjaka te detaljne istražne i istraživačke radove, jer se jedino tako na pravi način može sprovesti obnova. Iako ni ova revitalizacija nije još zaživjela u punom sjaju, jer mlin još uvijek nije svakodnevno otvoren za javnost, ona je primjer revitalizacije kulturnog dobra i obuhvaća sagledavanje svih činjenica, uz suradnju brojnih stručnjaka s ciljem što vjerodostojnije obnove, a što pridonosi turističkoj valorizaciji kraja. Trenutno su turistički sadržaji Mitskog parka dostupni samo uz prethodnu najavu, a postoje i dodatni sadržaji za obitelji s djecom, aktivne goste te parove. Dodatni sadržaji povezuju destinaciju u Trebiščima s onom u Rodiku u Sloveniji, nudeći pritom svojevrsni doživljaj prekograničnog Mitskog parka s aktivnostima prilagođenima odabranom paketu. Nadalje, na prostoru Hrvatske, a osobito na prostoru Primorsko-goranske županije, danas je jako malo mlinova koji su u funkciji. Većina ih je prestala s radom zbog uvođenja električne energije, a brojni su postali žrtvama kaptaže vodotoka, od kojih su mnogi vodotoci preusmjereni u javne vodotoke, a iseljavanje stanovništva nije pomoglo u njihovom očuvanju. [82] Stoga je ovdje riječ o prezentaciji i upoznavanju s jedinstvenim dijelom ljudske povijesti, čija je obnova, srećom, prepoznata od strane lokalne samouprave.

3.6. Petrebišća

Nedaleko vrha Perun, u udolini ispod glavnog hrpta Učke, na 750 m nad morem, smjestilo se sezonsko selište Petrebišća, u kojem su ljudi iz Mošćeničke Drage i okolice boravili za vrijeme sezone poljodjelskih radova. U prošlosti su se tu nalazila žitna polja i krumpirišta, ali i sjenokoše i pašnjaci. Danas je riječ o napuštenom naselju koje čini desetak kamenih kućica.

Slika 66: Selište Petrebišća

Riječ je o jednostavnim, malim kućicama građenih u obliku pravokutnika, tehnikom suhozida s jednom prostorijom bez prozora i bez dimnjaka. Kućice namijenjene smještaju ljudi imale su jednostrešna krovista s pokrovom od kamenih ploča i krovnom konstrukcijom od kestenovih i hrastovih greda. Štale su bile nešto većih dimenzija sa slamnatim krovovima. Šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća dolazi postepeno do napuštanja i propadanja Petrebišća, pa su jedini korisnici prostora lokalni lovci i učkarski pastiri. Tako je bilo sve do 2010. godine, kada odličnom inicijativom udruge Dragodid u suradnji s Općinom Mošćenička Draga, započinju radionice obnove selišta tradicijskim graditeljskim tehnikama. Radionice se odvijaju u vidu volonterskih kampova zadnjeg tjedna u srpnju, s namjerom da se obnovljeni objekti pretvore u sadržaje poput planinarskih skloništa, a uređene površine u otvorene prostore za kulturna događanja, a sve u duhu tradicijskog graditeljstva s krajnjim ciljem očuvanja baštine, ali i prenošenja znanja tradicionalnih graditeljskih tehnika na mlade profesionalce. Do sada su obnovljene kamene kuće s pokrovom od

kamenih ploča, te štale sa slamnatim pokrovom, očišćeno je brojno raslinje te obnovljeni brojni suhozidi i ostale kamene strukture.

Slika 67: Petrebišća – obnovljeni slamnati krov

Kampovi svake godine okupljaju brojne stručnjake i ljubitelje kulturne baštine koji svoje znanje prenose na sudionike, uglavnom studente, u vidu praktičnog znanja osobito o suhozidnoj gradnji te onog teorijskog sa predavanjima različitih tematika. Otvorenjem edukativne Mitsko-povijesne staze Trebišća-Perun brojni turisti posjete selište Petrebišća, čime ono, osim izuzetnog doprinosa očuvanju tradicijskog graditeljstva, doprinosi i turističkoj valorizaciji područja. [83]

Slika 68: Petrebišća iz zraka

3.7. Zaključno o revitalizaciji zaselka Trebišća

Dosadašnja revitalizacija zaselka Trebišće, osim očuvanja kulturne baštine, uvelike je pridonijela turističkom razvoju lokaliteta, jer je osim planinara postala odredištem brojnih turista. Prije daljnje revitalizacije zaselka, potrebno je postojeću ostvariti u što boljem aspektu, a to se može postići jedino njezinom funkcionalnošću. Uz nužno održavanje Mitsko-povijesne staze, nužno je i funkcioniranje obnovljenih dijelova – interpretacijskog centra i mlina. Sada je posjet omogućen uz prethodnu najavu, što je možda i poželjno s obzirom na pandemijske uvjete, ali s druge strane, to ne sprječava posjetitelje da posjećuju lokaciju. S obzirom na navedeno, poželjno bi bilo da postoji redovito radno vrijeme obnovljenih objekata, osobito vikendom. Preko tjedna, osobito u zimskim mjesecima, vjerojatno i nema potrebe da interpretacijski centar i mlin rade svakodnevno, no u ljetnim mjesecima i vikendima to bi stvarno bilo nužno. Nemali je broj izletnika i turista koji tek nakon dolaska na lokaciju saznaju da je bila potrebna prethodna najava. Šteta je uz takve obnovljene objekte, koji su jedinstveni i funkcionalni, ne prezentirati ih u punom potencijalu. Također, stalnim prisustvom zaposlene osobe na lokalitetu, uvelike bi se pridonijelo održavanju obnovljenih objekata, u vidu prozračivanja, grijanja, čišćenja naplava kanala, pokretanja mehanizma mlina i generalnog održavanja koje ne zahtijeva značajne napore, ali čije neizvođenje može dovesti do većih problema. Nadalje, veliki broj posjetitelja zahtijeva i neke infrastrukturne promjene. Iako revitalizacija zaselka Trebišća nije predviđena u vidu turističkih obilazaka većih grupa, nekada je ona neizbježna. Primjerice, planinarska društva organizirano dolaze autobusima, a uz ostale samostalne posjetitelje nekada u zaselku vlada prava gužva. Postavlja se pitanje toaleta. On je integriran u sklopu interpretacijskog centra, ali s obzirom na otvorenost uz prethodnu najavu, nije ga moguće koristiti. Isto je pitanje i sa smećem. Jasno je da zbog divljih životinja nije moguće postaviti otvorene koševе za smeće, ali veći broj ljudi generira određenu količinu smeća, a nisu svi odgovorni da ju odnesu sa sobom. Bilo bi poželjno implementirati određene spremnike za otpad na objektu. Nadalje, postavlja se pitanje održivog razvoja. Trenutna organizacija zaselka zahtijeva dodatne izdatke za Općinu, dio kojih bi se mogao namiriti prodajom ulaznica.

Što se tiče daljnje revitalizacije, s obzirom na broj objekata koji nisu obnovljeni, ima još puno prostora za još uspješniji razvoj održivog kulturnog turizma, a svakako bi trebalo

iskoristiti prednosti lokacije – solidnu udaljenost od turističkog mjesta i civilizacije, ali istovremeno izoliranost u prirodnom okruženju. S obzirom da je upravo mlin bio glavni objekt zaselka Trebišća, revitalizaciju bi trebalo usmjeriti na priču oko njega. To bi se moglo postići revitalizacijom već postojećih, napuštenih dijelova zaselka. Obnovu treba izvesti u skladu s povijesnim činjenicama, uz očuvanje krajolika, prema konzervatorskim smjernicama, te prezentacijom autentičnog sadržaja specifičnog za lokaciju, primjerice predstavljanjem načina života stanovnika uz izlaganje autohtonih predmeta. Obnovom mlina, koji je posve funkcionalan, moguće je proizvoditi brašno, koje se, osim prezentacije njegova dobivanja i njegove kupnje, može iskoristiti u gastronomskoj ponudi. Moguće su i interaktivne radionice na temu mlinarske prošlosti, primjerice od žita do kruha. S obzirom da je na cijelom prostoru kao gospodarska grana bilo zastupljeno stočarstvo, o čemu svjedoče i gospodarski objekti koji su služili kao štale, cijela bi se priča mogla ukomponirati i uz seosko gospodarstvo koje bi kroz gastronomsku ponudu vršilo promociju jela i običaja kraja. S obzirom na veći broj objekata koji su u privatnom vlasništvu, moguća je i revitalizacija zaselka za smještaj turista. Današnji turisti traže bijeg od gužvi i svakodnevnice, a takvu vrstu odmora moguće je dobiti u izoliranom zaselku s mitskom prošlošću. Objekti bi morali biti obnovljeni u skladu s izvornom tradicijskom gradnjom, a u tom bi duhu trebao biti obnovljen i uređen i interijer. Zaselak je trenutno najposjećeniji među planinarima, koji penjući se na obronke Učke i slijedeći brojne planinarske staze, prođu ili dođu u Trebišća. No, u ljetnim mjesecima, za vrijeme trajanja turističke sezone u samom mjestu Mošćenička Draga, značajan je broj turista koji odluče posjetiti mitsko selo s mlinom na padinama Učke. Upravo zato, adekvatnom prezentacijom i pomno planiranom i kontroliranom obnovom, zaselak zasigurno ima dobru podlogu postati turističkim adutom Općine Mošćenička Draga, čiji je turizam uglavnom odmorišni. U svemu tome, važno je postupati umjereno. Neplanska obnova i preveliki broj turista sa premalom mogućnošću raspršivanja, napravio bi štetu i uvelike narušio vrijednost lokacije. Zato daljnju revitalizaciju treba pomno planirati i dobro organizirati.

U svakom slučaju, hvale vrijedne su ovakve inicijative revitalizacije zapuštenih zaselaka koji imaju veliku kulturnu vrijednost, a njihovom obnovom stječe se veliki turistički potencijal. Bez ovakvih programa, dio baštine, a samim time i važan dio povijesti bio bi nepovratno izgubljen.

4. ZAKLJUČAK

Ovaj je rad za cilj imao prezentirati na koje je načine moguće provoditi obnovu graditeljskog naslijeđa u turističke svrhe. Za tu su potrebu uvodno definirani osnovni pojmovi graditeljskog naslijeđa i turizma, a u idućem je poglavlju prikazan povijesni razvoj kulturnog turizma. Poglavlje je nastavljeno analizom modela revitalizacije naslijeđa, kriterijima za njihovu primjenu te primjerima modela revitalizacije na prostoru Republike Hrvatske. U glavnom dijelu rada, kroz analizu odabranih primjera predstavljena je obnova povijesnih javnih, industrijskih i stambenih građevina u svrhu turizma. Analizirajući primjere obnove postavlja se pitanje što se može smatrati dobrim primjerom obnove. Je li riječ o objektima koji su dobro obnovljeni ili pak o objektima čija je obnova dovela do dobrih rezultata? Odgovor je – oboje. Da bi se obnova graditeljskog naslijeđa smatrala uspješnom, ona mora biti rezultat i dobre obnove i dobrih rezultata. Iako, nažalost, obnova koja nije dobro izvedena, bilo da je riječ o samim radovima izvedbe ili nepoštivanju pravila pri projektiranju obnove zaštićenih objekata, ukoliko rezultira većim brojem posjetitelja, bit će percipirana kao uspješna. S druge strane, obnova koja je izvedena dobro, a nije dovela do očekivanih turističkih rezultata, bit će percipirana kao loša obnova. No, to je jedan od rizika obnove u turističke svrhe. Obnova graditeljskog naslijeđa mora biti izvedena prema pravilima struke te mora biti pomno unaprijed planirana i s jasno definiranom funkcijom kako bi polučila dobre rezultate. Nadalje, ona mora biti održiva i financijski neovisna, ali i oprezna prema postojećoj baštini, pazeći pritom da ju ni na koji način ne ugrožava, bilo projektiranjem, izvođenjem ili korištenjem. Upravo taj balans predstavlja cilj ovog rada. Analizom primjera te proučavanjem literature, analizirana je obnova graditeljskog naslijeđa u svrhu turizma, izdvajajući pritom pozitivne, ali i negativne aspekte obnove na koje treba obratiti pažnju. Činjenica je da je graditeljsko naslijeđe, a najviše ono industrijskog karaktera, u izrazito lošem stanju, ali to nipošto ne znači da treba biti obnovljeno samo da se obnovi. Kod revitaliziranja baštine, postavlja se pitanje njegove namjene. Bez sustavnog i planskog promišljanja o upravljanju baštinom, možda ju je bolje ostaviti u stanju kakvom se nalazi dok se ne definira njezina namjena. S druge strane, umjesto implementiranja nove kulture u neko područje, važnost bi uvijek trebalo posvetiti obnovi i očuvanju postojeće baštine jer se time osigurava opstanak naslijeđa, a njegovom održivošću dolazi do podizanja svijesti o

važnosti njezine obnove i očuvanja, što je jedan od najvažnijih rezultata revitalizacije. Senzibilizirana javnost može puno doprinijeti u vidu revitalizacije baštine, jer upravo javnost čini naslijeđe živim – svojim prisustvom i aktivnostima. Nadalje, definiranje namjene revitalizirane baštine izuzetno je važno zbog njezinog očuvanja. Bez jasne definicije namjene i plana upravljanja baštinom, moguća je njezina degradacija, u vidu pretjeranog korištenja uz premalu zaštitu, čime dolazi do uništavanja i naslijeđa i ambijenta u kojemu se to naslijeđe nalazi.

Iz svega navedenoga, može se zaključiti kako je obnova graditeljskog naslijeđa u turističke svrhe, kompleksan zadatak, u čiju bi provedbu od samog početka trebali biti uključeni stručnjaci različitih struka, kako bi se na što kvalitetniji i primjereniji način, pronašao kompromis između baštine i turizma, s ciljem što većeg uspjeha.

5. LITERATURA

- [1] Konvencija o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine, UNESCO, Pariz, 1972.
- [2] Deklaracija o kulturnoj politici, UNESCO, Mexico City, 1982.
- [3] Identifikacija i valorizacija prirodne i graditeljske baštine područja Dubrovnika u prostornom kontekstu, Institut za povijest umjetnosti, Dubrovnik, 2014.
- [4] Kulturna baština, Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske, <https://min-kulture.gov.hr/izdvojeno/kulturna-bastina/349>, pristup 10.04.2021.
- [5] Antolović, J., Ekonomsko vrednovanje graditeljske baštine, Mikrorad d.o.o., Zagreb, 1998.
- [6] Marasović, T., Kulturna baština 1, Veleučilište u Splitu, Split, 2001.
- [7] Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara NN 69/99, 151/03, 157/03, 100/04, 87/09, 88/10, 61/11, 25/12, 136/12, 157/13, 152/14 , 98/15, 44/17, 90/18, 32/20, 62/20
- [8] Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske, <https://registar.kulturnadobra.hr/#/> , pristup 16.04.2021.
- [9] Šćitaroci, M.,O., Uvod u znanstveni kolokvij Modeli revitalizacije i unaprijeđenja kulturnog naslijeđa, Modeli revitalizacije i unaprijeđenja kulturnog naslijeđa, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2017.
- [10] Prelog, M., Dubrovački statut i izgradnja grada (1272 —1972), Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti, 1: pp. 84-86, 1971.
- [11] Pirjevec,B., Ekonomska obilježja turizma, Golden Marketing, Zagreb, 1998.
- [12] Turizam u brojkama 2019, Ministarstvo turizma Republike Hrvatske, https://www.htz.hr/sites/default/files/2020-7/HTZ%20TUB%20HR_%202019%20%281%29.pdf, pristup 20.04.2021.
- [13] Petrić, L., Osnove turizma, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 2007.
- [14] Šverko, A. Uspostavni istraživački projekt: Dalmacija kao odredište europskog Grand Toura 18. i 19. stoljeća, XII(1-2): pp 82-83, 2015., <https://hrcak.srce.hr/174900>, pristup 20.04.2021
- [15] Glaušević, K., Jučer, danas, sutra turizam u svijetu, završni rad, Pomorski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 2019.
- [16] Vukonić, B., Povijest hrvatskog turizma, Prometej, Zagreb, 2005.

- [17] Dolasci i noćenja turista u 2019., statistička izvješća, Državni zavod za statistiku, ISSN 1331-341X, Zagreb, 2020. https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2020/SI-1661.pdf, pristup 20.04.2021.
- [18] Bartoluci, M., Čavlek, N., Kesar, O., Prebežac, D., Turizam - Ekonomske osnove i organizacijski sustav, Školska knjiga, Zagreb, 2011.
- [19] Brkljača, I., Satelitski račun turizma: koliko turizam doprinosi hrvatskom gospodarstvu, Ekonomski lab, <https://arhivanalitika.hr/blog/satelitski-racun-turizma-koliko-turizam-doprinosi-hrvatskom-gospodarstvu/>, pristup 30.04.2021.
- [20] Turizam i Covid-19 - Pitanje od 1000 milijardi eura: Koliko će trajati kriza turizma uzrokovana COVID-19 pandemijom, Ministarstvo turizma i sporta Republike Hrvatske, <https://mint.gov.hr/vijesti/turizam-i-covid-19-pitanje-od-1000-milijardi-eura-koliko-ce-trajati-kriza-turizma-uzrokovana-covid-19-pandemijom/21889>, pristup 9.05.2021.
- [21] Svijetom u 2019. svijetom putovalo rekordnih 1,5 milijardi turista, T-portal, <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/svijetom-u-2019-svijetom-putovalo-rekordnih-1-5-milijardi-turista-20200120>, pristup 27.04.2021.
- [22] Pleše, M. Objavljeno je izvješće Svjetske turističke organizacije; donosi par zanimljivih podataka o Hrvatskoj i ostalim destinacijama, Telegram, <https://www.telegram.hr/politika-kriminal/objavljeno-je-izvjesce-svjetske-turisticke-organizacije-donosi-par-zanimljivih-podataka-o-hrvatskoj-i-ostalim-destinacijama/>, pristup 9.05.2021.
- [23] Belošević, B., Čorak, S., Marušić, Z., Tokić, K., Konkurentnost turističke destinacije i vrste turizma: prijedlog prijevoda UNWTO-ovih definicija, Zagreb, 2018. https://mint.gov.hr/UserDocsImages/AA_2018_c-dokumenti/180926_unwto_definicije.pdf, pristup 12.05.2021.
- [24] Jelinčić, D., Abeceda kulturnog turizma, Meandarmedia, Zagreb, 2008.
- [25] Pančić Kombol, T., Kulturno naslijeđe i turizam, radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin, 16-17):pp 211-226, 2006. <https://hrcak.srce.hr/8702>, pristup 13.05.2021.
- [26] Jelinčić, D., Kultura u izlogu: kratki vodič za upravljanje kulturnim dobrima, Meandarmedia, Zagreb, 2010.
- [27] Maroević, I., Koncept održivog razvoja u zaštiti kulturne baštine, Socijalna ekologija, 10(4): pp 235-246, Zagreb, 2001, <https://hrcak.srce.hr/141328>, pristup 13.05.2021.
- [28] Opačić, V., T., Modeli turističkog vrednovanja kulturnog naslijeđa, Modeli revitalizacije i unaprjeđenja kulturnog naslijeđa, zbornik radova, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2017.

- [29] Magdić, H., Obad Šćitaroci, M., Bojanić Obad Šćitaroci, B., Metoda tablično-dijagramskog programiranja povijesnog naslijeđa, Kulturno naslijeđe – Prostorne i razvojne mogućnosti kulturnog naslijeđa, zbornik radova, Zagreb, 2015.
- [30] Obnova tisućljetnog kaštela Petrapilosa, Grad Buzet, <https://www.buzet.hr/novosti/detaljno/obnova-tisuljetnog-katela-petrapilosa>, pristup 16.05.2021.
- [31] Integrirani program „Turistička valorizacija reprezentativnih spomenika riječke industrijske baštine“, Grad Rijeka, <https://www.rijeka.hr/gradska-uprava/eu-projekti/aktualni-projekti/integrirani-program-turisticka-valorizacija-reprezentativnih-spomenika-rijecke-industrijske-bastine/>, pristup 16.05.2021.
- [32] Kulturno-turistička ruta Putovima Frankopana, Grad Rijeka, <https://www.rijeka.hr/gradska-uprava/eu-projekti/aktualni-projekti/kulturno-turisticka-ruta-putovima-frankopana/>, pristup 16.05.2021.
- [33] Stavovi i potrošnja turista u Hrvatskoj - TOMAS Hrvatska 2019, Institut za turizam, Zagreb, 2020., <http://www.iztzg.hr/files/file/RADOVI/KNJIGE/TOMAS-Hrvatska-2019.pdf>, pristup 17.05.2021.
- [34] Akcijski plan razvoja kulturnog turizma, Institut za turizam, Zagreb, 2015., https://mint.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/001_160128-AP_kulturni.pdf, pristup 17.05.2021.
- [35] Gredičak, T., Kulturna baština u funkciji turizma. Acta turistica nova, 2(2): pp 205-234, 2008 <https://hrcak.srce.hr/43437>, pristup 18.05.2021.
- [36] Dumbović Bilušić, B., Određenje pojma kulturno - povijesne cjeline u kontekstu recentne konzervatorske teorije i prakse, VI(3-4): pp 88-93, 2009, <https://hrcak.srce.hr/17326>, pristup 18.05.2021.
- [37] Bogdan, A., Povijest na zrnju soli, Građevinar, 10/2018: pp 905-912, 2018. <http://www.casopis-gradjevinar.hr/assets/Uploads/JCE-70-2018-10-6-Gradiliste.pdf>, pristup 16.08.2021.
- [38] Živković, Z., Tradicijska kamena kuća dalmatinskog zaleđa, priručnik za obnovu i turističku valorizaciju, Ministarstvo turizma Republike Hrvatske, Ministarstvo vanjskih i europskih poslova, Zagreb, 2015..
- [39] Eko etno selo Škopljanci, <http://www.radosic.com/>, pristup 16.08.2021.
- [40] Zakon o gradnji NN 153/13, 20/17, 39/19, 125/19
- [41] Kireta, M., Vlahek, E., Smjernice za planiranje javnih prostora u Hrvatskoj, publikacija u okviru projekta „Čiji je ovo grad?“, Varaždin, 2018.
- [42] Glavaš, I., O rekonstrukcijskim zahvatima na šibenskom kaštelu sv. Mihovila, Peristil, 63: pp 29-43, 2020.

- [43] Bačeli, B.,G., Pavić, J., Model koji treba slijediti, Vijenac, 636-368,2018., <https://www.matica.hr/vijenac/636%20-%20638/model-koji-treba-slijediti-28115/>, pristup 15.09.2021.
- [44] Turizam u 2013, Turizam u 2014, Državni zavod za statistiku, Statistička izvješća, 2013., 2014.
- [45] Ćuzela, J., Šibenski fortifikacijski sustav, Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić“, Šibenik, 2005.
- [46] Glavaš, I., Karađole, A., Pavić, J., O tvrđavi Barone iznad Šibenika, 9: pp 49-59, 2018. <https://doi.org/10.17018/portal.2018.4>, pristup 14.09.2021.
- [47] Tvrđava kulture Šibenik, <https://www.tvrdjava-kulture.hr/hr/tvrđava-barone/bastina>, pristup 15.09.2021.
- [48] Radovičić, B., P., Tvrđave Barone i sv. Ivan u Šibeniku, završni rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, 2020.
- [49] Retrospektiva: Velika priča male fortice, T-portal, <https://www.tportal.hr/kultura/clanak/retrospektiva-velika-prica-male-fortice-20210202>, pristup 15.09.2021.
- [50] Tvrđava sv. Nikole, <https://www.kanal-svetog-ante.com/hr/atrakcije-u-kanalu/tvrđava-sv-nikole>, pristup 15.09.2021.
- [51] Prostor budućeg posjetiteljskog centra u kanalu sv. Ante poprima svoje konačne vizure – započeli radovi na infrastrukturi i uređenju okoliša, <https://www.sibensko-kninska-zupanija.hr/arhiva-novosti/prostor-buduceg-posjetiteljskog-centra-u-kanalu-sv-ante-poprima-svoje-konacne-vizure%20-%20-%20Zapo%20C4%8Deli%20radovi%20na%20infrastrukturi%20i%20ure%20C4%91enju%20okoli%20C5%A1a/2940.html>, pristup 15.09.2021.
- [52] Palinić, N., Povijest konstrukcija, sažetak predavanja, Građevinski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2007.
- [53] Nižnijtagilska povelja o očuvanju industrijske baštine, povelja o očuvanju industrijske baštine, TICCIH, 2003.
- [54] Industrial Heritage at Risk, Birmingham Conservation Trust, <http://www.birminghamconservationtrust.org/2011/10/23/industrial-heritage-at-risk-2/>, pristup 19.09.2021.
- [55] Mihić,G., Makarun,E., Policy learning guidelines on industrial heritage tourism, Centre for industrial heritage, University of Rijeka
- [56] Šepić, Lj., Rijeka-hrvatski Ironbridge, 1. međunarodna konferencija u povodu 150. obljetnice tvornice torpeda u Rijeci i očuvanja riječke industrijske baštine, Rijeka, 2003.

- [57] Knorr,D., Using Machine Learning to Identify and Predict Gentrification in Nashville,diplomski rad, Sveučilište Vanderbilt, 2019.
- [58] Pojam Ruhr, Hrvatska enciklopedija, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=53669>, pristup 24.09.2021.
- [59] Božić N., Gašparović S., IBA Emscher park: kreativni pristup industrijskom naslijeđu - primjer regije Ruhr u Njemačkoj, 38(1-2): pp 6-21, 2007., <https://hrcak.srce.hr/134653>, pristup 24.09.2021.
- [60] European Route of Industrial Heritage, Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/European_Route_of_Industrial_Heritage, pristup 25.09.2021.
- [61] Muzej Grada Rijeke, <https://www.muzej-rijeka.hr/>, pristup 25.09.2021.
- [62] Nadilo, B., Regan, K., Začeci hrvatske industrijske baštine, Građevinar, 4/2015: pp 393-403, 2015, http://www.casopis-gradjevinar.hr/assets/Uploads/JCE_67_2015_4_8_Industrijska2.pdf, pristup 25.09.2021.
- [63] Integrirani program „Turistička valorizacija reprezentativnih spomenika riječke industrijske baštine“ , Grad Rijeka, <https://www.rijeka.hr/gradska-uprava/eu-projekti/aktualni-projekti/integrirani-program-turisticka-valorizacija-reprezentativnih-spomenika-rijecke-industrijske-bastine/>, pristup 26.09.2021.
- [64] Revitalizacija kompleksa Benčić – Cigleni i T-objekt, Grad Rijeka, https://www.rijeka.hr/gradska-uprava/eu-projekti/aktualni-projekti/revitalizacija_kompleksa_bencic_cigleni_i_t_objekt/, pristup 26.09.2021.
- [65] Smokvina, M., Ispitivanje torpeda i evolucija riječke torpedne lansirne stanice, V. međunarodna konferencija o industrijskoj baštini, Rijeka, 2014. <http://protorpedo-rijeka.hr/wp/wp-content/uploads/2018/04/81.pdf>, pristup 26.09.2021.
- [66] Ademović Ugljen, N., Elementi i funkcije stambenog prostora s osvrtom na razvitak obiteljske kuće, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2018.
- [67] Tradicijske kuće trebaju obnovu, Ezadar, <https://ezadar.net.hr/kultura/2606211/tradicijske-kuce-trebaju-obnovu/>, pristup 2.10.2021.
- [68] Posavska tradicijska drvena kuća, priručnik za obnovu, Ministarstvo mora, turizma, prometa i razvitka, Ministarstvo kulture, Zagreb, 2006.
- [69] Pravilnik o razvrstavanju, kategorizaciji i posebnim standardima ugostiteljskih objekata iz skupine Hoteli (NN 56/16, 120/19)

- [70] Stipanović, C., Hotel baština u funkciji razvoja kulturne i kreativne ponude destinacije, *Ekonomski misao i praksa*, 1: pp 231-247, 2018., <https://hrcak.srce.hr/202281>, pristup 8.10.2021.
- [71] Popis kategoriziranih turističkih objekata u Republici Hrvatskoj (2.7.2021.), Ministarstvo turizma i sporta, <https://mint.gov.hr/pristup-informacijama/kategorizacija-11512/arhiva-11516/11516>, pristup 8.10.2021.
- [72] Heritage Hotel Life Palace u srcu Šibenika, *Jutarnji list*, <https://www.jutarnji.hr/domidizajn/interijeri/heritage-hotel-life-palace-u-srcu-sibenika-3480602>, pristup 8.10.2021.
- [73] Završena obnova Dvorca Pejačević i Gradskog parka, Informativni centar Virovitica, <https://www.icv.hr/2019/08/završena-obnova-dvorca-pejacevic-i-gradskog-parka-završna-konferencija-projekta-u-petak-23-kolovoza>, pristup 8.10.2021.
- [74] Perun, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=47769>, pristup 9.10.2021.
- [75] Flajsig, M., Janžić, M., Mehmedović, A., Šovagović, K., Sakralizacija prostora i očuvanje religijske baštine — slučaj Trebišća, *Kazivač*, br. 3: pp. 89-106, 2019.
- [76] Obilježena 74. godišnjica stradanja sela Potoki, <http://uaba-liburnije.com/obiljezana-74-godisnjica-stradanja-sela-potoki>, pristup 9.10.2021.
- [77] Staraj, R., Održivi turizam Općine Mošćenička Draga, završni rad, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Pula, 2021.
- [78] Park prirode Učka uređenjem staze i postavljanjem edukativne ploče učinila dostupnom široj javnosti Podosojnu peć, Pod Učkun, <https://poduckun.net/park-prirode-učka-uredjenjem-staze-i-postavljanjem-edukativne-ploce-ucinila-dostupnom-siroj-javnosti-podosojnu-pec/>, pristup 10.10.2021.
- [79] Juretić, I., Projekt obnove starog mlina u Trebišćima, konzervatorski elaborat, Rijeka, 2020.
- [80] Projekt Mitski park, <https://mitski-park.eu/o-projektu/>, pristup 16.10.2021.
- [81] OPATIJA PROJEKT - ATELIER d.o.o., Arhitektonski projekt rekonstrukcije i prenamjene; Glavno-izvedbeni projekt, Opatija, 2019..
- [82] Mlinar, A., Obnova Vaclavekovog mlina u Piljenicama, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Zagreb, 2021.
- [83] Selo Petrebišća, Dragodid, <http://www.dragodid.org/selo-petrebisca/>, pristup 16.10.2021.